

КЫРГЫЗ ТИЛИ

ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКЕМЕЛЕРИНИН
10-КЛАССЫ ҮЧҮН ОКУУ КИТЕБИ

*Ўзбекистан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги бекиткен*

1-басылышы

Чулпон атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү
Ташкент — 2017

УЎК 811.512.154(075)
КБК 81.2Қир-922
К 96

Авторлор:

**М. Темирова, Ш. Уринбаева,
А. Тойчубаева, А. Юнусалиева**

Пикир жазгандар:

- Сулайманова Мехриниса Ибрагимовна* — Андижан мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты багытынын мугалими;
- Ералиева Гулбайра Аббасовна* — «Ўзбекистон» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүнүн редактору;
- Арзиева Канайым Маликовна* — Андижан областы Хожжабад району 10-орто билим берүүчү мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими.

Шарттуу белгилер:

— Эсиңе тут

— Терендетилип үйрөнүлүүчү көнүгүүлөр

— Үйгө тапшырма

Республикалык максаттуу китеп фонду каражаттары
эсебинен басылды.

ISBN 978-9943-05-986-3

© Ш. Уринбаева жана башка., 2017
© Чулпон атындагы БПЧҮ, 2017

§ 1. ТИЛДИН ЧЫГЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Тил кандайча пайда болгон? Биздин күнгө чейин кандай процесстерди башынан өткөргөн? Анын өсүп-өнүгүү, баюу жолу кандай? Бул өндүү суроолорду чечмелөө үчүн адам баласынын басып өткөн жолуна кайрылууга туура келет.

Эмгектенүүнүн натыйжасында адам жекече күн өткөрбөстөн, биримдешип, алгачкы эң жөнөкөй эмгек каражаттарын ойлоп табууда, коркунучтуу жаныбарлардын таасиринен коргонууда, биргелешип аң уулоого чыкканда өз ара пикир алышуунун элементтери пайда боло баштаган. Тиешелүү даражада бирин-бири түшүнүүгө аракеттер жасалган. Ымдоо, жамдоо, сүрөт тартуу аркылуу түшүнүшүп отуруп, бара-бара татаалданган, бир муундуу сөздөрдөн куралган жөнөкөй сөздөрдөн — азыркы пикир алышуунун каражатына, улуттук, мамлекеттик, мамлекет аралык милдет аткаруучу кызматка айланды.

Айталы, силер жазуу үчүн колдонулган калем азыркы абалына жеткенче, кыйла өзгөрүүнү, өнүгүүнү башынан кечирди. Жазуунун алгачкы башатында куштун канатынын калемчесин пайдаланса, кийин атайын жасалган калемге уч кийгизип пайдаланышкан. Андан соң сыяны дайыма көтөрүп жүрбөө үчүн, поршендүү калемди ойлоп табышкан, бара-бара аны өркүндөтүүнүн натыйжасында учунда шариги бар калемди ойлоп чыгарышты. Мына, көрдүнөрбү, жөнөкөй эле калемдин биздин күнгө чейинки тарыхында өнүгүп, өркүндөөнүн натыйжасында канча ойлонууну, эмгектенүүнү талап кылган. Мындан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Калемдин улам жаңы түрүн чыгаруу үчүн, аны жасап жаткан адамдар өз ара пикир алышуулары керек эле. Эгерде бири-бири менен түшүнүшүү, ошондой эле коомдук өнүгүү зарылчылыгы болбосо, анда калемдин мынчалаган улам жаңы түрлөрү жасалмак эмес. Ошентип, адам баласынын жашоосундагы негизги шарт, пикир алышуу зарылчылыгы келип чыккан. Анын натыйжасында тилдин өнүгүүсү пайда болуп олтурат.

Тилдин чыгышын окумуштуулар кандай негизде карашат? Мәселен, айрым көз караштарды карап көрсөк, тил үн тууроонун негизинде пайда болгон деген пикир бар. Алардын ою боюнча, жаныбарлардын үнүн тууроонун негизинде пайда болгон.

Мындай пикир алгылыктуу эмес, анткени бизди курчап турган бардык эле заттар үн чыгара бербейт. Үн чыкса да, дүйнөдөгү окшош заттардан бирдей эле үн чыкмак да, дүйнө тилдеринде улуттук тилге ажырабастан, бирдей аталып калмак. Үн тууроо теориясынын жактоочуларынын айтымы боюнча жылкы — кишенеме, уй — мөөрөмө, жылан — ышкырма ж. б. болуп, калмак.

Мындан тышкары сырдык сөз теориясы деген топтогу окумуштуулардын пикири боюнча корккондон, чочугандан, кубангандан, кайгыргандан тил пайда, болгон дешет. Бул пикир толук алгылыктуу эмес. Айрым бир эмоциялуу сезимдер үн чыгарууга түрткү берип, таасир этсе эткендир, бирок тил жалаң эле сырдык сөздөрдөн турбасы белгилүү.

Тил — коомдук көрүнүш, ал коом пайда болгондо келип чыккан. Коомдун өнүгүшү менен тил да өнүгүүгө, өзгөрүүгө дуушар болуп отурат. Эмгектенүү учурунда тил адам баласынын оюн тиешелүү деңгээлде андан ары өнүктүрүп, болгон бардык иш-тажрыйбаларын тил аркылуу бир элден экинчи элге, бир муундан экинчи муунга өткөрүп турат. Тил коомдук эмгекти уюштурууда, аны андан ары өнүктүрүүдө, илим менен техниканын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Коомдук өнүгүштүн тиешелүү деңгээлге жетишине, маданият менен адабияттын өнүгүшүнө тилдин түздөн-түз таасири бар. Коомдук, күндөлүк жашоо-турмуштагы өнүгүштү тил аркылуу калыптандырып, өндүрүштүк тажрыйбаларды топтоп, эмгек каражаттарын өнүктүрүүнү камсыз кылып, ошону менен жашоонун материалдык негизин, деңгээлин жогорулатууга түрткү берет. Башка тилде сүйлөгөн адамдар менен катыш-байланыш түзүп, алардын иш-тажрыйбаларын өзүнүн чөйрөсүнө жайылтат. Демек, тил адам коомунун өнүгүшүнүн негизин түзөт.

Дүйнө жүзүндө жашаган элдер, улуттар, мамлекеттер өз алдынча улуттук тилге, аң-сезимге ээ. Айрым бир элдин тили аймактык кеңейүүгө ээ болуу менен диалектилерге бөлүнөт. Кээ бир улуттук тилдер ажырап отуруп, жакын тектеш тилдерге айланып кетиши да мүмкүн. Андай аймактык ажыроо бара-бара жакын жана алыс тектеш тилдерге бөлүнөрү дүйнө тилдеринин практикасында белгилүү.

Бирок мындай көрүнүш кылымдаган убакытты талап кылуучу кубулуш.

Биздин кыргыз тили түрк тилдеринин катарына кирет. Ал узак жолду басып өткөндүктөн, тектеш жана тектеш эмес тилдердин арасында өнүгүп, биздин күнгө жетип отурат. Кыргыз элинин тарыхын карап чыгуу менен Орхон-Енесай доорунан баштап, Орто Азияда жашаган мезгилге чейинки жашоо турмушунда алыс жана жакын тектеш элдер менен саясий, экономикалык, географиялык жактан өз ара катышта болгондугун тилдик жана адабий мурастар далилдейт. Кыргыз тили, айрыкча эгемендүүлүккө ээ болгондон бери мурункудай тилдик карым-катыштар орус тили аркылуу жүрбөстөн, ар бир мамлекет менен тикеден тике байланышта болуунун натыйжасында катышкан мамлекеттик тилдерден ар кандай сөздөр кабыл алынуу менен тилдик өнүгүүгө дуушар болууда.

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 2. СТИЛЬ ЖАНА СТИЛИСТИКА

Бизди курчап турган чөйрөдөгү кайсы бир чындыкты дал өзүндөй жеткирип берүүдө сөздөрдү же сөз айкаштарын туура тандоо маанилүү болуп саналат.

Күнүмдүк пикир алышууда ар кандай кырдаалдарда кеңири колдонулган сөздөр буга уютку болот да, ага көмөккө көркөм боёкчолуу сөздөр, колдонулушу чектелген (пассивдүү катмардагы) сөздөр да жардамга келет. Адабий нормада жазуу үчүн, оюбуз түшүнүктүү болуш үчүн ушулардын бардыгына көңүл бурабыз.

Мындай ойдун так, даана жана адабий нормада туура берилишинен, коомдук кызматынан улам стиль келип чыгат.

Адабий нормада, коомдук кайсы бир аткарган кызматына жараша иш алып баруу адам баласынын тармактуу иш аракетинен келип чыгат. Кээси иш кагаздары менен жүргүзүү зарылчылыгынан, кээси илимий иштерди жүргүзүүнүн натыйжасында, айрымдары массалык маалымат каражаттарында иштегендиктен, кайсы бири көркөм чыгарма жаратуудан улам алардын чыгармачыл иш аракеттери пайда болот. Анын натыйжасында пикир алышуу куралы болгон тилдик мүмкүнчүлүгүбүз да колдонулуусуна карай бөлүнүүгө дуушарланат. Ошентип, тилибизде илимдин дагы бир тармагынын пайда болушу шартталат. Бул стилистика болуп саналат.

Стиль адам баласынын оюн жазуу же оозеки билдирүүдөгү бир ыкма болуп эсептелет, ошондой тилдик өзгөчөлүктү изилдей турган илимдин тармагы стилистика деп аталат.

Мында адам баласынын чыгармачылыгына тиешелүү болгон чыгармачыл иштеринин жазылышындагы адабий норманын, сөз каражаттарынын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибинин жайланышынын принциптерин, сүйлөмдөрдүн типтеринин атайын ыкма катары колдонулуш өзгөчөлүктөрүнүн жалпы эрежелерин изилдейт. Стиль деген тил каражаттарын пайдалануу, тилдик материалдарын

жазуу учурунда колдонуу ыкмасы болсо, стилистика ошол материалдардын колдонуу эрежелери деп эсептелет.

Пикир алышуу жазуу жана оозеки түрүндө жүргүзүлүп; эки топко бөлүү (оозеки жана жазуу стили) шартталган. Жазуу тилинин стили «жогорку» жана «китептик» деп бөлүнөт. Жогорку стилге мамлекеттик иш жүргүзүүгө, мамлекет менен мамлекеттердин ортосундагы, расмий жерлердеги сүйлөнүүчү сөздөр кирет: *улуу урматтуу король, президенттин урматына, резиденция, сый тамак (мамлекеттик денгээлдеги), айымдар жана мырзалар, кан айымы (королева)* ж. б. тандалган сөздөр (алар жалпы тилдик деңгээлде анча көп эмес).

Китептик стиль жалпы адабий нормадагы ар кандай иш жүргүзүүгө байма-бай колдонулуучу сөздөр. Булар кыргыз тилиндеги жалпы сөздүк состав болуп саналат.

Сүйлөө тилинин стили жазуу түрүндөгү пикир алышуудан айырмалуу. Анткени оозеки пикирлешүү тикеден-тике сүйлөшүүнүн куралы болгондуктан, сүйлөшүүчүнүн абалына, жалпы маданий деңгээлине, өз ара мамилесине, ошол сүйлөшүп жаткан кырдаал, жагдай, мезгил менен шартталат. Ал диалог түрүндө ишке ашат. Буга мимика, кол шилтөө, булгоо, баш чайкоо ж. б. элементтер кошумча курал катары коштолот.

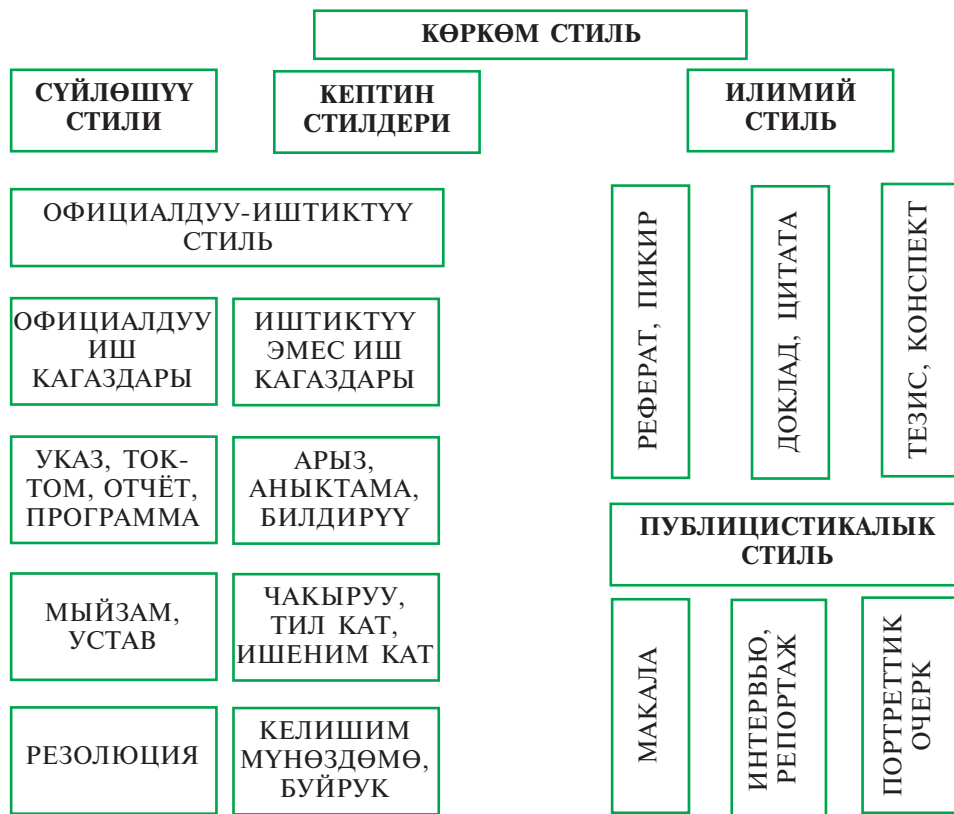
Карапайым жана жаргондук кеп ушул оозеки кептин стилине жакын. Карапайым сөздөр адамдардын күндөлүк пикир алышуусундагы бардык-кемди сөздөрдөн турат. Ал эми жаргондор болсо иш кызыкчылыгы байланышкан топтордун өз кызыкчылыгына байланыштуу чектелген маанидеги сөздөрү болуп саналат. Мисалы, *студенттердеги общяга, стипендия, сессия ж.б. сыяктуу; уруулардын, киши тоногучтардын ж. б. өзүнчө жаргондук сөздөрү* болот.

Вульгардык сөздөрдүн катарына уят, одоно маанидеги сөгүнгөн сөздөр кирет. Булар жазуу кебине, оозеки кептин бардык түрүнө жата бербейт.

Коомдук турмуштун ар кандай тармактарында белгилүү бир максатка ылайык колдонулушу менен кеп бир нече стилге ажырайт. Көркөм чыгармалар окурмандарды коммуникативдик жана эстетикалык табитке тарбиялайт, публицистикалык чыгармалар таасир берүүчүлүк мүнөздө жазылат.

Иш казгаздары жана илимий эмгектер маалымдоо, кабарлоо, билдирүү милдеттерди өтөйт.

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

§ 3. КӨРКӨМ СТИЛЬ

Көркөм стиль образдуулук, эмоциялдуулук, экспрессиялдуулук касиеттерге ээ экендигин жана көркөм чыгармаларга мүнөздүү болушу менен функционалдык стилдин ичинде өзгөчө мааниге ээ.

Көркөм чыгармаларга кирген ыр, аңгеме, поэма, повесть, романдарды жазганда көркөм стиль пайдаланылат. Анын максаты окуучуларга жана окуучуларга таасир кылуу. Ал үчүн акын – жазуучулар белгилүү бир образды сөз аркылуу сүрөттөп, диалектизм, архаизм, неологизм, идиома, эпитет, макал-ылакап жана фразеологизмдерди кеңири колдонушат.

Адабий чыгармалар бизди курчап турган чындыкты, дүйнөнү, турмуштук көрүнүштөрдү, окуяларды сүрөттөп көрсөтөт; адам баласынын ички дүйнөсүн, анын мүнөзүн, оюн, тилегин бардык

жагынан терең жана элестүү чагылдырат. Көркөм чыгармада сүрөт-төлгөн окуя, кейипкерлердин тагдыры окурмандардын ички сезимине таасир этип, аларды кубантып же кайгыртат. Бул максатка толук жетишүү үчүн эне тилиндеги лексикалык, грамматикалык каражаттар жазуучу тарабынан өтө кылдаттык менен тандалып алынат.

Лексикалык жагынан стилдин бул түрүндө күндөлүк турмушта айтылчу сөздөр кеңири пайдаланылат. Образдуу, эмоциялуу сөздөр, тууранды, сырдык, каратма, кириңди, карапайым сөздөр, диалектизмдер, архаизмдер, көркөм сөз каражаттары (салыштыруу, эпитет, метафора, метонимия, ирония, гипербола) өтө кеңири колдонулат: макал, лакаптар, идиомалар, учкул сөздөр да активдүү катышат. Мисалы: Асман күзгүдөй тунук (салыштыруу). (К.Б.) Отурушат буудай жүздүү жеңелер (эпитет). (А.О.) Уламдан-улам бийик-бийик учуп, күн ыйлап, бороон боздоп, улуп-уңшуп (элестетип көрсөтүү.) (А.О.)

Морфологиялык каражаттардан эркелетүү маанисин берүүчү мүчөлөр эркин колдонулат (энекебай, иничек, Султаш, Эсеке ж.б.)

Синтаксистик жагынан көркөм адабияттын стилине, көбүнчө, жөнөкөй сүйлөм, анын ар кандай түрлөрү (кемтик, бир өңчөй мүчөлүү, бир составдуу, атама сүйлөмдөр ж. б.), суроолуу, илептүү сүйлөмдөр, байламтасыз тен байланыштагы татаал сүйлөмдөр, оозеки речке тиешелүү сүйлөм курулуштары, диалогдор өтө мүнөздүү келет. Анткени өз бетинче турган жөнөкөй, кыска сүйлөмдөр айтылуучу ойдун керектүү жерлерин бөлүп баса көрсөтүүгө, сөзгө табигый жөнөкөйлүк жана элестүү, эмоциялуу мүнөз берип, ой-пикирди жандуу жана эркин түшүндүрүүгө ылайыктуу шарт түзөт, Мисалы: — Эне, — деди ошондо Алиман. — Куураган согуш болсо бүттү эми. Акысы калган жок. Мындан нары кантебиз деген оюңда бар чыгар. Кейибе, энекебай. Дуйнө ушунчалык эле адилетсиз болуп кетти дейсизби? Маңдайыбызга жазылган жакшылыктын жугу да калбады дейсизби? Бир үйдөн кеткен төрт кишиден кантип эле бири аман кайтпасын. Жоголсо, эне, коё тур, менин сөзүмдү ук, Ак дилимди айтам, эне, көңүл уласам кудай урсун — анда өзүмдү өзүм алдаганым. Ишенгин мага, жакшылык колдосо, кичине бала аман кайтып келет. Кабарсыз кетти дегени — аман дегени, эне. Ким билет, колго түшүп кеттиби, тентип-адашып кеттиби, же жарадар болуп, токойдо жашынып жүрөбү, айтор, эртеби-кечпи Жайнагың жарк этип кайтып келгенде билерсиң. Дарексиз дегенинен түңүлбөйлү, эне. (Ч.А.)

Эки колун жая: «*Каран күн, эне, айрылдык, жесирбиз, жесирбиз! Күнүбүз өчтү, айыбыз өчтү, окшошкон жесирбиз!*» – деп Алиман мени кучактап боюн таштады. Ооба, ошол учурда эки жесир кошулуп, бири-бирибизди *күйүттүү көкүрөк басып, буркурап, какшап ыйладык... Кайран азаматтар, тоо ураса болбойбу да, көл төгүлсө болбойбу! Субанкул менен Касымым, ата, бала-экөө да не деген дыйкан эле!* (Ч.А.)

Бул үзүндүдө негизинен жөнөкөй, кемтик, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр, оозеки речке мүнөздүү сүйлөм түзүлүштөрү, каратма, сырдык сөздөр жана башка эмоциялуу сөздөр кеңири колдонулуп, айтылуучу ой элпек тил менен эркин, элестүү берилип жатат.

Көркөм адабияттын стилинде бири-бири менен тыгыз байланышкан бир нече көрүнүштү берүүдө татаал конструкциялар да кеңири колдонула берет: *Мен шады арабаны үймөктөрдүн жанына айдап келгенде, ал мени сүйлөтпөс үчүн атайын жумушка алаксытып, ичин өрттөп жаткан ой-санаасын байкатпай, чоң үймөк чөмөлөгө айрыны ныгыра сайып, тоо омкоргондой аны бүт бойдон жерден так көтөрүп, бетине калкалай келип, улам арабага өжөрлөнө силкип таштап жатты.* (Ч.А.)

Көркөм чыгармаларда жөнөкөй сүйлөмдү же татаал сүйлөмдү басымдуу колдонуу ар бир жазуучунун тилинин стилдик өзгөчөлүгүнө да байланыштуу болот.

Көркөм чыгармалардан үзүндүлөрдү алып, алардын лексикалык составына талдоо жүргүзгүлө (эмоциялуу, учкул сөздөр, тууранды, сырдык сөздөр, макал-лакаптар, салыштыруу, эпитет, метафора, диалектизм, карапайым сөздөр, идиомалар, каратма, киринди сөздөр ж. б. барбы?). Сүйлөмдүн кандай түрү (кемтик, бир өңчөй мүчөлүү, бир составдуу, атама, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр, татаал сүйлөмдүн кайсы түрү, диалог, оозеки речке мүнөздүү сүйлөм курулуштары барбы?) көбүрөөк колдонулганын байкагыла.

1-көнүгүү. Текстти окугула. Көркөм стилге мүнөздүү белгилерин аныктагыла.

ЖЫЛУУ СӨЗ

Түшкү тамактанууга шашыла басып, Аскаат ашканага кирди. Кезек күткөн эл жыкжыйма экен. Кезектин акырына барып турду. Курсагы абдан ачкандыктан чыдамы түтпөй баратты. Улам астыдагылар бирин-

деп суюлуп, акыры кезек Аскатка жетти. Ал подноско койгон тамагын көтөрүп алып, шашып орун издеди. Анткени ал бир жакка тезинен жөнөшү керек эле. Бир столдо жалгыз киши тамактанып отуруптур. Ошол столдун четине подносун коюп, тамагын, компотун, эки кесим нан салынган тарелкасын койду. Тиги отурган киши карбалас-таган бул баланы көз кыйыгы менен карап койду. Эч нерседен бейкапар Аскат отургучту жылдырып, жайлуу отурду да, шашыла тамагын иче баштады. Бет мандайындагы киши кез-кез үстөлдөшүн карап коюп, тамактанып жатты. Бир кезде жанагы киши тамактанып бүтүп, бошогон тарелкаларын акырын салыштырып болуп, Аскатка жылуу жүзүн үйүрдү да:

– Тамагыңыз таттуу болсун, чоң жигит. Жакшы калыңыз, – деди да, жай басып чыгып кетти.

Аскат ичип жаткан оокатын оозунан алдыргандай эле болду. Өзүнөн мурда түштөнүүгө отурган үстөлдөшүнүн жанына салам-сааты, же урук-сааты жок шашкалактап отура калган одонолугун эми гана байкап, онтойсуздана түштү.

Сылык-сыпаа сөз айтып чыгып кетип бараткан тиги кишинин артынан көз нурун жиберип, өзүн осол сезип, уялып отуруп калды.

Көрсө, таанышкабы, бейтааныш адамгабы, адамдан бир ооз эле жылуу сөз керек турбайбы! (Б.А.)

2-көнүгүү. Бул тексттен көркөм сөз каражаттарын таап, сүрөттөөнүн кайсы түрүн түзгөндүгүн аныктагыла.

Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асманды жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кырчоо чалып, асмандын тиги каптал, бу капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

...Капчыгайга сырттап келе берген сыдырым талаанын алда кайсы жеринен бүрдөгөн эрмендин кермек ачуу чаңын учуруп, аңызда шамалдап жаткан самандын билинер-билинбес коңур жытын лепилдетип, жол катары шыраалжын буруксуп, ушунун баары терге жибиген камыт-шлиянын кара май жытына аралашып, адамды энги-деңги мас кылгансыйт. Жол үстүнө үңүлгөн аскалар кыйгач көлөкө таштап, нары сайдагы бадалдын арасында Күркүрөө жаны тынбай алдастайт. Тээ артта калган темир жолдо поезддер көпүрөдө нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот (Ч.А.)

Өзүңөрдү текшергиле:

Жайдын толгон кези, жылдыздар өңүнө чыгып, алаканга салгандай, нур төгүп, бүлбүлдөгөн күмүш кырчоо чалып, асмандын капталы, кири жок жадырап карашат, коңур жытын лепилдетип, шыраалжын бурук-суп, энги-деңги мас кылгансыйт, жол үстүнө үнүлгөн аскалар, Күркүрөө жаны тынбай алдастайт, жаңырык ээрчитип, гудокту созолонтот.

(Көркөм чыгарманын тутумунда сүрөттөө, сүрөттөөнүн ичинен жаратылыштык сүрөттөө.)

3-көнүгүү. Тексттеги өтмө маанилүү сөздөрдү таап, алардын негизги мааниге карата болгон катышын аныктагыла. Сүрөттөөнүн кайсы түрүн түздү?

Биздин Шекер — эң чоң айыл, үч жүздөн ашык түтүн. Каттаган сайын тигинден-мындан жаңы үйдүн төбөсүн көрүп калам. Айылым өсүп баратат, чоңоюп баратат. Турган орду мал-жанга жайлуу, суу башында. Таластын Жонарпа тоосунун этегинде, эзелтен Манас делип аталган кош чокулуу улуу тоонун так түбүндө. Кезинде Аккуласын алкынтып, ушул чокуга чыккан экен алп Манас, дагы кайдан жоо келип калбасын деп, туш тарапка көз чаптырып турган экен ушул бийиктикте эр Манас. *(Ч.А.)*

Көңүл бургула:

Бул чакан тексттеги 2-жана 3-сүйлөмдөн башкасынын баяндоочу этиштен эмес. Бул сүрөттөөнүн өзгөчөлүгү, силер белгилегенден тышкары, оозеки кепке жакындыгында, акыркы сүйлөм кадимки оозеки сүйлөшүүнүн кебинин үлгүсүндө түзүлгөн, ички эргүүнү (эмоцияны) билдирип турат.

4-көнүгүү. Күзгү жаратылышка көңүл буруу менен өзүнөр сүрөттөө түзгүлө. Көркөм сөз каражаттардын астын сызгыла. Бул текстти улап түзгүлө.

Күз. Айланадагы кооздук саргыч-жашыл түс менен алмаша баштаган. Асманда бозомук булуттар каалгып, кайдадыр белгисиз удургушат. Жер бетиндеги майда жандыктар да өз түйшүгү менен алек. Алп кумурска өзүнөн чоң конузду сүйрөп, үйүнө карай кара терге түшүп жол тартууда.

Сүрөттөөнүн бир түрү — адамдын тышкы келбетин, ички мүнөзүн сүрөттөө. Мындай сүрөттөө көркөм чыгармадагы каармандын текст

ичиндеги абалын, адамдар арасындагы ордун, анын кулк-мүнөзүн чагылдырууга жардам берет. Ага шайкеш келүүчү сөз каражаттарынын тандалышы мүнөздүү, келбетти ачып берүүчү кудурет болуп саналат.

5-көнүгүү. Тексттин үзүндүсүнөн Жамийланын келбетин берген көркөм сөз каражаттарын белгилегиле.

Жамийла өзү шынга бойлуураак, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай, дүркүрөп өскөн калың чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту мандайына кыйгачтатып, шарт буунуп алса, кызыл торусунан келген, балкылдаган төгөрөк жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө, анын чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан күчү ойг берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет. Жамийланын жүрүштурушунда кандайдыр кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай киришип, башка келиндердей башым, белим дечү эмес. Анан өзү да бирөөгө жемин жегизбеген, өжөр, айыгышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал тургай, бир-эки жолу келиндер менен тытышканы да бар...

Ал жөнүндө апам: «Келинибиз ошондой ачык-айрым, тайманбас... Адамдын ичи-койнуна ачыгы эле жакшы болот, сасыткылар кайра ошол тымпыгыйлардан чыгат», — дегени бар. (Ч.А.)

Көңүл бургула:

Бул кандай сүрөттөө, портретпи, мүнөзбү? Сүрөттөө кимдин кеби аркылуу кетип жатат, автордукубу, же каармандыкыбы?

6-көнүгүү. Өзүңөрдүн жолдошунаңдын, курбунаңдын келбетин, мүнөзүн сүрөттөгүлө.

7-көнүгүү. Силердин мектептин кире беришин сүрөттөп жазгыла. Анда өсүп турган гүлдөргө, отургучтарга, алардын жаңы, эскилигине, кандай абалда турганына, кийим чечкичтерге чейин көңүл буруу менен жазгыла.

Көркөм чыгармаларды түзүүчү каражаттар катары сүрөттөөдөн башка автордук баяндоо деген тексттик категория бар. Баяндоо автордук же кейипкердик ыкмада ишке ашат да, окуянын жүрүшүн, кыймыл-аракеттик өнүгүүнү жазуу түрүндө бере алат. Баяндоо монолог түрүндө көркөм тексттин бир кылка, ырааттуу өнүгүп отурушуна шарт түзөт.

Баяндоо көркөм тексттин маанилүү бөлүгүн түзөт, анткени сүрөттөө чыгармадагы жагдайды берүүчү кошумча каражат болсо, баяндоо автор тарабынан атайын маанини түзүүчү негизги маселе болуп саналат. Ошондуктан автордук баяндоо окуяны берүүчү автордук көз караш, позиция, абал деп да аталат.

8-көнүгүү. Тексттин кыскача бөлүгүндөгү баяндоого көңүл буруу менен эмне жөнүндө баяндалып жаткандыгын айткыла. Кандай тема койсоңор ылайык келет? Бул жерде кандай окуялык маанилүү бөлүк бар?

Бир күнү Хорун ар Рашиддин түшүндө тиштери бир да калбай төгүлүп калат Эрте менен төлгөчүнү чакыртып, мунун жорушун сурайт:

— Улуу калпабыздын өмүрү узун болот экен, бирок жакын ортодо тууган уруктарыңыз бир да калбай өлүп кетишет, — дептир.

Калпанын ачуусу келип: «Аны жүз бөлөп ургула», — деп буюруптур. Андан кийин башка төлгөчү чакыртырып, түшүнүн жорулушун сураптыр.

— Түш көргөнүңүздөн ушуну түшүнүүгө болот, — дептир төлгөчү сылыктык менен, — тууган-уруктарыңыздан көрө сиз узак өмүр көрөсүз.

Хорун ар Рашид кубанып төлгөчүгө жүз динар сыйлык бериптир.

Бир түштүн жорулушун ойлобой туруп, кокусунан сүйлөгөн төлгөчүнүн башына кайгы алды, калпанын дилин оорутпай, анын рухун түшүрбөй турган сөздөрдү таап сүйлөгөн акылман болсо байлыкка ээ болду.

9-көнүгүү. Тексттин темасын койгула. Көркөм стиль экендигин түшүндүргүлө. Ырдын терең мазмунун айтып бергиле.

Өмүр өтөт, өтө берет билинбей,
Сен өткөргөн өткөн күндүн бириндей.
Толкуп кыял кээде жокко урунуп,
А да кетер сызып тоонун желиндей.

Өнөр, билим, эмгек менен гүлдөп ал,
Күлгүн жаштар күчүн барда эринбей.
Түбөлүккө ишин калсын артында,
Кайран өмүр бошко кеткен дедирбей.

(Н.Ж.)

§ 4. ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Стилдин бул түрү илимий иштерди жазууда колдонулат. Мунун негизги милдети – ойду так, системалуу, жыйынтыктуу жазуу. 20-жылдардын аяк чендеринен тартып, орто мектептер, педагогика окуу жайлары үчүн кыргыз тили жана адабияты боюнча окуу китептери түзүлүп, илимий эмгектер жарыкка чыкты; 40-жылдардан баштап, бул предметтер боюнча илим-изилдөө иштери активдүү жүргүзүлө баштады, жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралдары түзүлдү. Химия, физика, математика, биология, тарых ж. б. боюнча окуу китептери кыргыз тилине которула баштады. Булардын баары кыргыз адабий тилинин системасында илимий стилдин акырындап түзүлүшүнө, калыптанышына ылайыктуу шарт түздү.

Илимий стилде ойдун логикалык жагынан ачык-айкын болушуна, илимий түшүнүккө так аныктама берилишине өзгөчө көңүл бурулат. Ошол себептүү логикалык ой ар түрдүү далилдөөлөргө, аныктамаларга, формулаларга таянат. Илимий иштердин тили так, жыйынтыктуу болсун үчүн сөздөр дайыма өзүнүн түз маанисинде колдонулуп, көп маанилүүлүккө жол берилбейт. Илим тармагына тиешелүү болгон терминдер арбын пайдаланылат.

Илимий стилдин синтаксистик курулушунда стандарттуулук, штамп болбойт. Жазуу речине мүнөздүү болгон ар түрдүү синтаксистик конструкциялар да учурайт. Бирок көп учурларда илимий иштердин синтаксистик курулушу иреттүү берилип, ой-пикир кенен, белгилүү бир логикалык байланышта түзүлөт. Ар бир сүйлөмдөгү ой өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойдун уландысы катары келип, ошону менен бирге, кийинки сүйлөмдүн маанисине да туура түшүнүүгө шарт түзүп турат. Ушул максатта, илимий стилде ар түрдүү мүчөлөрдүн, байламталардын жардамы аркылуу уюшулган татаал сүйлөмдөр, атоочтук түрмөктөр катышкан сүйлөмдөр өтө кеңири колдонулат.

Белгилүү бир ойдун себебин, натыйжасын, жыйынтыгын логикалык байланышта иреттүүлүк менен берүү үчүн илимий стилде анткени, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, ошон үчүн, ошонун натыйжасында, натыйжада, бирок, жана, да, же болбосо, ошондой болсо да, ал эми, ушуну менен бирге деген сыяктуу байламталар, демек, ушинтип, биринчиден, экинчиден, биздин оюбузча, башкача айтканда деген өңдүү кириңди сөздөр көп катыштырылат.

Илимий стилге мисал катары төмөнкү текстти келтирүүгө болот: «Кандай татаал сүйлөм болсо да, анын бөлүктөрү биригип, биримдик бүтүн ойду билдирет, татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү биринен-бирин ажыратып кароого болбойт, эгерде аларды ажыратып, биринен-бирин айрым алып карай турган болсок, татаал сүйлөмдүн тизмегинде тургандагы маанисинен башкача болуп калат, ошондуктан татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр биринен-бири ажырагыс тыгыз мааниде гана түзүлөт».

§ 5. РАСМИЙ ИШ КАГАЗДАРЫ

Стилдин бул түрү илимий иштерди жазууда колдонулат. Мунун негизги милдети — ойду так, системалуу, жыйынтыктуу жазуу. 20-жылдардын аяк чендеринен тартып, орто мектептер, педагогика окуу жайлары үчүн кыргыз тили жана адабияты боюнча окуу китептери түзүлүп, илимий эмгектер жарыкка чыкты; 40-жылдардан баштап, бул предметтер боюнча илим-изилдөө иштери активдүү жүргүзүлө баштады, жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралдары түзүлдү. Химия, физика, математика, биология, тарых ж. б. боюнча окуу китептери кыргыз тилине которула баштады. Булардын баары кыргыз адабий тилинин системасында илимий стилдин акырындап түзүлүшүнө, калыптанышына ылайыктуу шарт түздү.

Илимий стилде ойдун логикалык жагынан ачык-айкын болушуна, илимий түшүнүккө так аныктама берилишине өзгөчө көңүл бурулат. Ошол себептүү логикалык ой ар түрдүү далилдөөлөргө, аныктамаларга, формулаларга таянат. Илимий иштердин тили так, жыйынтыктуу болсун үчүн сөздөр дайыма өзүнүн түз маанисинде колдонулуп, көп маанилүүлүккө жол берилбейт. Илим тармагына тиешелүү болгон терминдер арбын пайдаланылат.

Илимий стилдин синтаксистик курулушунда стандарттуулук, штамп болбойт. Жазуу речине мүнөздүү болгон ар түрдүү синтаксистик конструкциялар да учурайт. Бирок көп учурларда илимий иштердин синтаксистик курулушу иреттүү берилип, ой-пикир кенен, белгилүү бир логикалык байланышта түзүлөт. Ар бир сүйлөмдөгү ой өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойдун уландысы катары келип, ошону менен бирге, кийинки сүйлөмдүн маанисине да туура түшүнүүгө шарт түзүп турат. Ушул максатта, илимий стилде ар

түрдүү мүчөлөрдүн, байламталардын жардамы аркылуу уюшулган татаал сүйлөмдөр, атоочтук түрмөктөр катышкан сүйлөмдөр өтө кеңири колдонулат.

Белгилүү бир ойдун себебин, натыйжасын, жыйынтыгын логикалык байланышта иреттүүлүк менен берүү үчүн илимий стилде анткени, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, ошон үчүн, ошонун натыйжасында, натыйжада, бирок, жана, да, же болбосо, ошондой болсо да, ал эми, ушуну менен бирге деген сыяктуу байламталар, демек, ушинтип, биринчиден, экинчиден, биздин оюбузча, башкача айтканда деген өндүү кириңди сөздөр көп катыштырылат.

Илимий стилге мисал катары төмөнкү текстти келтирүүгө болот: «Кандай кошмо сүйлөм болсо да, анын бөлүктөрү биригип, биримдик бүтүн ойду билдирет, кошмо сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү биринен-бирин ажыратып кароого болбойт, эгерде аларды ажыратып, биринен-бирин айрым алып карай турган болсок, кошмо сүйлөмдүн тизмегинде тургандагы маанисинен башкача болуп калат, ошондуктан кошмо сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр биринен-бири ажырагыс тыгыз мааниде гана түзүлөт». Расмий иш кагаздары мамлекеттик денгээлде иш жүргүзүлүүчү, сөзсүз аткарылуучу документтер болуп эсептелет. Буларга мамлекеттер ортосундагы иш кагаздардан тартып, мыйзам, указ, устав жана программалар кирет.

ПРОГРАММА

Адам жашоо-турмушунда бир жылдык, бир айлык, бир жумалык пландоо менен иш-аракеттерди жасайт. Силер да келечекке карата иштей турган иштеринерди белгилеп койгонсунар. Буларды күнүгө жазып, пландабасанар да өз оюңарда белгиленген. Ошол сыңары ар бир мамлекеттик документ сыяктуу ишканалардын, министрликтердин, мамлекеттин ж.б. программалары болот. Программа өз ичине бир топ жылдык иш-чараларды камтып, алардын аткарылуучу мөөнөтүн белгилейт, андан келип чыгуучу натыйжалар аныкталат. Программдан улам жылдык жана айлык пландар түзүлөт. Бардык иштердин аткарылышы боюнча отчеттор тиешелүү жерлерге тапшырылат. Ошентип, түзүлгөн программанын аткарылышы жөнүндө жыйынтык чыгарылып, улам кийинки жылыштар бекемделет, иштелүүчү дагы андан аркы багыттар аныкталат.

УСТАВ

Устав азыркы учурда көбүнчө ишкер, иш алып баруучу ишканалардан учурайт. Анын негизги максаты — иш алып баруунун негизги багыттарын баяндоо менен, кандай, кайсы акча каражаттарына байланыштуу иш алып бара тургандыгын санап берет. Кимдер тарабынан көзөмөлдөнөт, кимдерге отчёт берет, иш-аракеттеринин кирешеси жана чыгымы боюнча милдеттүү түрдө билдирип турулушу уставда камтылат.

Эгер силердин ата-энеңердин ишканасы болсо, алардын уставдары менен таанышсаңар болот. Силер бүгүнкү күнгө чейинки тааныш болуп келе жаткан расмий эмес иш кагаздары мамлекеттик уюмдарды эл менен байланыштыруучу кызмат аткарса, расмий иш кагаздары милдеттүү түрдө аткарылуучу максат көздөгөнүн көрүп турасыңар. Ошондуктан расмий деп аталарын эсиңерге түйүп коюшуңар керек.

Окуп жаткан сабактарыңар да күн мурунтан иштелип чыккан программанын негизинде түзүлүп, ошого жараша окууга ылайык темасы, сааты, чейреги ж.б. белгиленүү менен ишке ашат. Программа алдын ала иштелүүчү иштердин чаралары, мөөнөтү ж. б. белгиленсе, уставда иштелүүчү иш-чараларынын негизги жол-жоболору белгиленет, каралат.

Мыйзам программадан жана уставдан айырмалуу. Ал эл тарабынан шайланган Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруучу органы тарабынан бекитилген болот. Бекитилерден мурун элдин талап-мүдөөсүн эске алуу менен, мамлекеттик түзүлүштүн бардык иш-чараларын жүргүзүү үчүн иштелип чыгуу керек.

Мыйзам бардык адамдар үчүн бирдей таасирлүү болуп саналат, б.а., жаштардан карыларга чейин, жөнөкөй жумушчулардан мамлекет башкаруучуларга чейинки атуулдар үчүн кызмат аткарат. Ошондуктан мыйзам жалпы эл тарабынан сунуш этилген, аткаруучулар үчүн ийкемдүү түрдө түзүлүп, ар бир беренеси (статьясы) кыргыз улутундагылар үчүн толук түшүнүктүү, башка улуттагылар үчүн орус тилинде түшүнүктүү болуу керек.

Указ мамлекет башчысы тарабынан чыгат, ал тарабынан белгилүү деп эсептелген жалпы жоболор чыгарылат, белгилүү даталар белгиленет, мамлекеттик кызматкерлер дайындалат. Расмий иш кагаздарынын указдан башка түрү талкууга алынып, эл тарабынан кайра карап чыгуусу мүмкүн болсо, указ талкууланбайт, президент-

тин жеке чечими боюнча ишке ашат, указ чыккан шаар, датасы жана президенттин колу коюлат.

10-көнүгүү. Мугалимдин жардамы менен «Кыргыз тили» же «Кыргыз адабияты» боюнча түзүлгөн программа менен таанышып, чейрек боюнча план түзүп көргүлө. Чейрек аяктаганда аткарган ишинер, окуган темаларынар боюнча отчет түзгүлө.

11-көнүгүү. Мектебинердин көрүнөө жеринде мектептин уставы, программасы илинип турган болуу керек. Ошону менен таанышып, программа менен уставдын айырмасын карап, дептеринерге эскертме жазгыла.

12-көнүгүү. Кийинки чыккан указдар менен таанышып, алардын өзгөчөлүгүн белгилегиле.

Расмий да, расмий эмес да иш кагаздарынын стилине мүнөздүү болгон негизги өзгөчөлүк катары буларды белгилөөгө болот:

- тышкы түзүлүшү боюнча, б.а., формасынын өзгөчөлүгү (штампы, колу, ырастоочу белгилери болушу керек);
- сөз каражаттарынын ар бирине тиешелүүлүгү, б.а., көркөм сөз каражаттары дээрлик колдонулбайт (өтмө маани, фразеологизмдер);
- айтыла турган ой ачык, так, анык туюндурулушу керек;
- сүйлөм курулушу, сөз айкаштары иш кагаздарынын мүнөзүнө ылайык колдонулат, б.а., чагылдырылып жаткан мазмунга шайкеш келген терминдер, айрым учурда иш кагаздарынын мүнөзүнө жараша сүйлөмдөгү сөздөр орун алмашып түшөт ж.б.

РЕФЕРАТ

Реферат — кандайдыр бир тема боюнча жазылган кыска илимий эмгек. Илимий стилди калыптоодо чоң мааниге ээ, тактыгы, маалыматтарынын арбындыгы, тилинин жеткиликтүүлүгү менен айырмаланууга тийиш. Рефератта илимий маалымат гана берилбестен, референттин (реферат жазган автордун) жазып жаткан материалга карата мамилеси, баасы чагылдырылат. Ал монографиялык (бир чыгармага же жеке авторго арналган) же обзордук (бир топ чыгарманы жалпылаштырып камтыган) формада болот. Реферат референттин өз сөзүнөн турат, анда айрым зарыл деп эсептелген учурларга гана цитаталар колдонулат жана ал

кайдан алынганы (китептин автору, аты, чыккан жылы, бети) көрсөтүлөт. Илимий иштин бул жөнөкөй түрүн ар кандай композициялык планда түзсө болот. Адатта реферат төмөнкүдөй тартипте түзүлөт:

1. Кириш бөлүмү — рефераттын темасы болгон чыгарманын, илимий эмгектин автору жөнүндө кыска маалымат, сөз болуп жаткан чыгарманын жазылыг тарыхы ж. б.

2. Рефераттын негизги бөлүгү — тема боюнча кыскача, бирок жеткиликтүү илимий маалымат берүү:

3. Баяндалган маалыматтарга карата, анын мааниси тууралуу жыйынтыктар, жалпылоолор.

Рефератта адабий талдоо берүүгө, сын макалалардан, мемуарлардан, тарыхый-биографиялык башка булактардан пайдаланууга көбүрөөк аракеттенүүү керек, ошондой эле алгачкы илимий изилдөөнүн усулу болууга тийиш.

Реферат — илимий стилге мүнөздүү. Атайын бир темага арналган маселеге байланыштуу адабияттарды изилдеп окуп чыгуу менен ой маселе жөнүндө кенири түшүнүк берүү, рефератты аткаруудан мурда керектүү адабияттар боюнча кыскача конспект түзүп, анын авторун, чыккан жылын, шаарын биротоло кагазга түшүрүп коюу максаттуу. Андан соң рефераттын планын түзүп, ар бир бөлүмгө тиешелүү маалыматтарды түшүргөн оң. Өзүнөр жазып жаткан оюндарды бекемдөө үчүн силер күн мурун окуп алган илимий адабияттарга шилтеме жасап, цитата бересинер. Рефераттын аягында корутунду болуу керек, ал силердин ишинердин, оюндардын, иштеп чыккан маселелер боюнча аз болсо да жеке көз карашындардын бир жыйынтыкка келгендигине далил болот. Андан кийин силер окуп чыккан адабияттардын тизмеси берилет.

Реферат түзүүнүн үлгүсү:

Эгерде химия сабагы боюнча «Металл эместердин жалпы мүнөздөмөсү» деген темада реферат жазуу керек болсо, көрсөтүлгөн адабияттардан тышкары окуу китебинен да материал аласыңар. Планын болжолдуу мындай түзсө болот:

Киришүү: (Металл эмес элементтерге кыскача маалымат берүү менен, таңдап алган темаңардын иликтөө зарылчылыгын көрсөтөсүңөр.

I. Атомдук өзгөчөлүктөрү. (Мында металл эместердин мезгилдик системадагы жайгашкан орду, алардын p-элементтер болуп эсеп-

телиниши, химиялык реакцияларда электронду кошуп алуу касиети жөнүндө ж. б. жазасыңар.

II. Физикалык касиеттери (металл эместердин нормалдуу шартта кандай абалда болушу, жылуулук жана электр тогун кандай өткөрүшү жазылышы, мисалдар менен көрсөтүлөт).

III. Химиялык касиеттери (металл эместердин типтүү металл эместер менен иондук байланыштагы бирикмелерди пайда кылышы, өз ара бири-бирине таасири жөнүндө маалымат берилет).

IV. Инертгүү газдар (инерттүү газдарга жалпы мүнөздөмө химиялык активдүүлүгүн аз экендиги, мисалдар менен көрсөтүлөт).

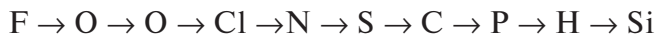
Корутунду.

Шилтеме берүүнүн үлгүсү:

Силер жазып жаткан оюңардын чын, анык экендигин, илимий, так маалыматка кайрылуу зарылчылыгы келген учурда бүтүндөй сүйлөмдү, абзацты өзгөрүүсүз киргиздинер дейли. Анда өзүңөрдүн оюңардын арасына тырмакча («») аркылуу берип, андан соң силер тандаган адабияттын маалымдамасын бересинер.

Көңүл бургула:

«Бардык металл эместер р-элементтер болуп эсептелет. (н жана не s-элементтер). Химиялык реакцияларда алардын атомдору оксиддендиргич касиетти көрсөтүп, электронду кошуп алат. Электрондорду кошуп алуу касиеттери мезгилдер боюнча катар номери жогорулаган сайын өсүп отурат. Группалар боюнча катар номери жогорулаган сайын азаят. Электрондорду кошуп алуу касиеттери төмөндөгү катар боюнча азайып отурат».

(И.Р. Аскарлов, Н.Х. Тохтобаев, К.Гониров, Г.Х. Абдуллаева, Химия. 9-класс үчүн окуу китеби. Ташкент, 2004. 19-бет)

КОНСПЕКТ

Конспект — окулган же угулган тексттин кыскача мазмунун негизги ойду кагазга түшүрүү. Текстти адегенде көңүл коюп, окуп чыгып, анан план түзүп, ар бир бөлүмдөгү эң негизги ойду белгилеп алып, кагазга кыскача баяндоо керек. Сөздөрдү, сүйлөмдөрдү

кыскартып жазууну, шарттуу белгилер менен берүүнү үйрөнүү кажет. Тексттин негизги маанисин сактоодо тезис жазуу талап кылынат. Тезис — тексттин кыскартылган формасы, ар кандай тезис узартып сүйлөөгө ылайыкталган болуш керек. Тезисте өзүнөр кошо турган фактылар менен ойлор айтылбайт, аны кийин конспектиге кошосунар. Конспектини кыска жазса да болот, текстке жакын узун жазса да болот, эң негизгиси ошол конспект кийин өзүнө кеңири жана системалуу сүйлөгөнгө мүмкүнчүлүк ачсын. Демек конспектинин негизи — тезис.

Конспектинин баш жагына ошол конспектиленип жаткан текст кайсыл чыгармадан экенин толук жазып чыккан маалыматтарын берүү керек. Конспектинердин бир четине актай бош орун калтыргыла, кокус жаны ойлор, толуктоолор болсо ошол жерге жазасын.

Конспектилөөнүн өзгөчө түрү — жогорку класстарда мугалимдин сабагын кагазга түшүрүү. Лекторлор ар түрдүү болот, бирөө жай айтат, атайын жазып алсын үчүн айрым учурларды бөлүп, кайталап сүйлөйт, кээ бирөөлөр өтө тез, шашып окуйт. Ошондуктан ар кандай окулган лекцияны конспектилеп үйрөнүү керек. Мугалимдин оозунан чыккандын баарын эле кагазга түшүрүүгө аракеттенбегиле, маанилүүлөрүн бөлүп алганга үлгүргүлө, башкы ойдун өнүгүшүн ээрчип отургула. Өз конспектинди башкалардыкы менен салыштырып көрүп, толуктап, ашыкча жазган жеринди байка. Мектепте конспектилөөнү үйрөнүп алсаң, окуу жайында кыйналбайсың, бирөөнүн кебин жакшы угууга жана негизги нерселерди туя билүүгө, сезимтал жана зирек болууга көнүгөсүңөр.

ЦИТАТА

Илимий иштерде эске алынуучу маанилүү таяныч цитата болуп эсептелет.

Цитатаны кеңири карасак, бирөөнүн оюн өз оюнду бекемдөө үчүн колдонуу деп караса болот. Андай учурда макал-лакаптарды, философ ойчулдардын учкул сөздөрүн да цитата деп айтууга болот. Мындайда **элде баландай деп айтылат, ушундай макал бар эмеспи, баланча айткандай** ж. б. кеп каражаттары аркылуу өзүндүн оюндун тууралыгын бекемдейсиң. — М.: Калыгул олуя «Ысык-Көл жер соорусу» дегендей, кыргыз элимдин касиеттүү көлү ак калпактуу тоонун ортосунда, кышы анча суук эмес, жайы анча мээ кайнаткан

ысык эмес, жер-жемиштери төгүлгөн, эгин десең эгинге мол, мал десең мал киндиктүү жер экени жалганбы десең, анда Калыгул олуянын бул айткан **жер соорусу** деген оюн сен тереңдетип, чеч-мелөө менен бирге, ал адамдын оюнун калети жок экенине да таянган болосун.

Илимий чыгармалардагы цитата — өзгөчө. Эмгектерде берилиши да жогорудагы мисалдан айырмалуу. Илимий иштин аткарылышында окумуштуулардын ошол темага байланыштуу изилдөөлөрүнө таянуу менен өзүнүн (автордун) ою такталып, бекемделет. Андыктан илимий көз карашынын тууралыгын бекемдеш үчүн ошондой эле өз пикирин далилдөө максатында өз оюна окшош, автордун эмгегине шилтеме жасайт. Муну өзгөчөлөнгөн белгилер менен жазууда ылайыкташтырат. Мисалга келтирели:

Кыргыз тил илиминин өнүгүшүндө К. Тыныстановдун сиңирген эмгеги бөтөнчө. Анын колу тийбеген кыргыз лингвистикасынын теориялык, методикалык маселелери сейрек. Анын кесиптеши жана тагдырлашы, залкар окумуштуу профессор Е.Д. Поливанов мындайча эскерген экен: «Кыргыз атандагы тил курулушу облусунда жана кыргыз тилин окутуу ишинде К. Тыныстанов эң маанилүү роль ойноп келген жана ойноп жатат». Демек, профессор К. Тыныстанов терең билимдүү инсан болгон.

Бул жерде автор өз оюнун бекемдигин далилдөө максатында Е.Д. Поливановдун сөзүн келтирди.

13-көнүгүү. Төмөнкү илимий эмгектеги түз цитатаны жана өздөштүрүлгөн цитатаны байкап, алардын тыныш белгилерине көңүл бургула. Илимий стилге мүнөздүү белгилерин аныктагыла.

Топонимика термини ХХ кылымдын 20-жылдарынан тартып колдонула баштайт. Изилдөөчүлөрдүн бири С. Б. Веселовский «Топонимика — топономастика термининин кыскартылган колдонулушу». (С.Б. Веселовский. *Топонимика на службе у истории. Исторические записки, вып. 17, 1945, 24-б.*)

Географиялык объектинин чоң же кичинелигине карай макротопонимдер жана микротопонимдер деп экиге бөлүп кароо да орун алып жүрөт. Бул гректердин «макро» — чоң жана «микро» — кичине деген сөздөрүнөн келип чыккан. Кээ бир окумуштуулар тарабынан макротопонимдерге Азия, Африка, Европа, Атлантика, Индия, Борбордук Азия, Сибирь, Тянь-Шань сыяктуу континенттерди, океандарды,

өлкөлөрдү географиялык планда жалпылаштырып, чектеп көрсөтүлгөн белгилүү бир зор территориянын аттары кирүүгө тийиш деген пикирлер айтылат. (*Микротопонимия. М., 1967, 35—36-б.*) Ошону менен бирге микротопонимдердин баарын, макротопонимдер деп өзүнчө бөлүп карабастан эле жалпысынан топонимдер деп атай берүү учурлары кездешет. Латыш топонимдерин изилдеген эмгектерде макротопонимдерге жана микротопонимдерге бөлүп кароо жок. (*Микротопонимия. М., 1967, 159-б.*)

Дарыялардын, өзөндөрдүн, ар кандай агын суулардын, булактардын, суу бассейндеринин аттары жалпысынан **гидронимдер**, көлдөрдүн аттары — **лимонимдер**, саздардын аттары — **геланимдер**, өзөндүн аттары — **патонимдер**, тоолордун аттары — **оронимдер**, кыштактардын аттары — **комонимдер**, шаарлардын аттары — **полисонимдер**, аянттардын, көчө, көпүрөлөрдүн аттары — **урбонимдер** деп аталат. (*Д. Исаев. Жер-суу аттарынын сыры. Фрунзе, «Мектеп», 1977.*)

14-көнүгүү. Төмөнкү тексттен цитата берүү ыкмасын, техникалык берилишин, тыныш белгилерин карагыла. Илимий стилге мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилегиле. Ушул тексттен кийин Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын окуп, конспект түзгүлө.

Биздин улуу ата-бабаларыбыз да ар дайым Мекенди сүйүү сезими менен жашашкан. Томарис, Шырак, Спитамен, Нажмиддин Кубра, Амир Темир, Бабыр Мырза сыяктуу мекенин сүйгөн ата-бабаларыбыздын каармандыктарынын негизинде да ошол сезимдер үстөмдүк кылат. Айныкса, он экинчи кылымда өлкөбүзгө бастырып кирген Чыңгызхандын кошууна каршы кайрат менен күрөшкөн султан Жалалиддин Мангубердинин эрдигин үлгү иретинде айтууга болот. Анын жасаган эрдиктери жөнүндө сөз болгондо, биринчи президентибиз Ислам Каримовдун төмөнкү пикирлерин эсте тутуу зарыл.

«Чыңгызхан эбегейсиз күчкө ээ болгондуктан, дүйнөдөгү өзүн эр санаган канча азаматтар анын каршысында чөгөлөп кулдук уруп жашоого даяр эле. Мукаммед Хорезмшахтын айланасындагы көптөгөн бектер да жоого багынууну макул көрүшкөндө, Жалалиддин бул пикирге каршы чыгып, өзүнүн салыштыргыс эрдигин жана туруктуулугун көрсөттү. Ошол доорго чейин жеңилбеген монгол жоокерлерине каршы он бир жыл үзгүлтүксүз согуш алып барды. Ал душмандарына аёосуз соккулар бергендиктен, куу жана мыкаачы, дүйнөнүн жарымын

ээлеген Чыңгызхандай душман да аны тан алууга мажбур болгон». (Ислам Каримов. «Азат жана абат Мекен, эркин жана бейпил турмуш — негизги максатыбыз. «Ташкент. 2000-жыл. 73-бет. «Узбекистон» басмасы.) Мекен ата-бабалардан урпактарга калуучу баа жеткис мурас болуп саналат. Мекендин ыраазылыгы ата-бабалардын ыраазылыгынын белгиси болуп эсептелинет».

15-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, конспект түзүүгө өбөлгө болуучу кыскача ой натыйжа жазгыла.

16-көнүгүү. «Адептүүлүк — адамдын көркү» темасында реферат жазгыла. План түзүүдө мугалиминер менен биргелешип, жардамдашуусун сурангыла.

17-көнүгүү. Илимий иштерден үзүндүлөрдү алып, аларды лексикалык составына талдоо жүргүзүлө: сөздөр түз маанидеби, же өтмө, көп, эмоциялуу мааниде колдонулуп жатабы. Кандай илимий терминдер бар. Сүйлөмдүн кайсы түрү (жөнөкөй же татаал) арбын. Байламта, кириңди сөздөр жолугабы, болсо кандай максатка колдонулуп жатат.

§ 6. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Публицистикалык стиль же коомдук публицистикалык стиль деп аталган жанр коом менен адам баласын, адам менен мамлекеттик кызыкчылыкты, же анын тескерисинче, мамлекеттик кызыкчылык менен адамдардын кызыкчылыгын байланыштыруу үчүн кызмат кылат. Ал массалык маалымат каражаттарында кызмат аткарат. Күндөлүк турмуштагы маанилүү мамлекеттик маселелерди радио, телевидение, газета-журналдар аркылуу алып чыгып, кайрадан элдин ал маселеге карата болгон мамилелерин чагылдырат.

Силер күнүгө телевидениеден көрүп, радиодон угуп жүргөндөй, маанилүү деген иштер боюнча элдин пикири топтолот. Керегине жараша журналист ой натыйжаларын топтойт. Элдин пикирин топтоочу негизги каражаттарга интервью жана репортаж кирет. Булар бири бирине окшош, бирок интервьюда көпчүлүк учурда суроого жооп берип жаткан адамдын чындыкка болгон көз карашы басымдуулук кылса, репортажда жыйналган материалдар боюнча журналисттин жөндөмүнө жараша жыйналган ой, жыйынтык басымдуулук кылат.

Жол баяндамасы, илим менен байланышкан, бирок элге тааныштыруу максатында жөнөкөйлөтүп, билим, таанып-билүүчүлүк максатта жазылган илимий-публицистикалык материалдар, тарбия-таалимге, адептүүлүккө үндөгөн макалалар да публицистикалык стилде болот. Ошондуктан публика — эл деген маанисине шайкеш келүү аркылуу элди үндөөгө, тарбиялоого арналган иштер жөнөкөйлөтүп жазылуу менен маанилүү негизге, илимий маалыматка таянат.

18-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, анын илимий жана публицистикалык негизин түзүп турган мүнөзүн белгилегиле. Текст аралык, стиль аралык байланышын аныктагыла.

Кыргыз эли жөнүндөгү маалыматтар биздин доорго чейинки мезгилдерде эле тарыхта белгилүү болгон. Ошол байыркы мезгилдерде уйгурлар хаягас деген атты жаңылыш түрдө хакньсы деп бурмалап, өз тилиндеги «кызыл жүздүү» эл деген мааниде айтышкан деген маалымат бар. Ушул пикирди окумуштуу Шлегель толук кубаттайт. Ал да кыргыз деген сөздү кырыг жүз — кызыл жүз деген маанидеги сөз деп табат. Окумуштуунун ою боюнча, кызыл деген маанидеги кырыг сөзүнө жүз деген сөз биригип кетишинен кыргыз деген сөз келип чыгат.

XI кылымда жазылган «Кутадгу билик» («Кут алчу билим») дастанында кыргу энин деген тизмекте кыргу сөзү кызыл деген маанини туюндурат. Мына ушундай далилге таянып, байыркы уйгурлардын жана Шлегелдин пикирин бир аз толукташып, К.И. Петров, Н.А. Баскаков *кырыг* // *кыргу* сөзү кызыл деген маанидеги сөз экенин, ал эми **-ыз** болсо көптүк маанидеги мүчө экенин аныктап, жалпысынан кыргыз деген сөз кызылдар деген маанидеги сөз деп далилдеди...

Бирок *кыргыз* деген сөз байыркы орхон-енисей жазма эстеликтеринде жана Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *кыргыз* түрүндө эле жолугат. Демек, *кыргыз* дегени эң баштапкы формасы экени бышык, сөздүн ортосундагы **к** тыбышы **г** тыбышына өзгөрүп кеткен. Азыркы тилибизде *жалкы* жана *эки* деген сөздөр бар. Бирок ушул сөздөргө **-ыз** мүчөсү жалганганда *жалкы*, *экиз* болбостон, *жалгыз*, *эгиз* болуп, **к** жумшарып кетет. Ошентип, **-ыз** мүчөсү көптүк санды жасоочу б. а., сан атоочтон сын атооч жасоочу мүчө болуп, *кырктар* деген маанидеги сөз келип чыгат. Элибиздеги 40 чоро, 40 кыз түшүнүктөрү ушундан калган болуу керек. (К.С.)

РЕПОРТАЖ

Репортаж — публицистикалык жанрда жаралуучу, журналисттин жеке чыгармачылыгы менен байланышкан чыгармачылык процесс, коомдук маанилүү маселелерди, жагдайларды иш кайнап турган жеринен, окуя болуп жаткан убакыттан айырбастан берет. Интервью болсо эки же үч адамдын маектешүүсү менен тексттин темасын ачып берүү аракетинде болот, ал эми репортаж коомдук маселелердин болуп жаткан жагдайын дал ошол учур менен байланыштырат, маселени чечип берүүдө журналисттин жеке көз карашы биринчи орунга чыга келет.

Репортаж окуяны чагылдыруучу ыкма болуп саналат. Аны жаратууда журналист иш жүрүп жаткан жерден баяндайт. Анда жаратылыш, аба ырайы, окуяга карата элдин маанайы жана башка каражаттар чагылдырылат. Силер радиодон, телевидениеден мындай репортажды күнүгө эле кезиктирип келе жатасынар, мисалы, спорттук берүүлөрдөгү, талаа жумушун берүүдөгү, майрамдык атайын көрсөтүү, уктуруулардагы ж. б. публицистикалык чыгармалар репортаждык жанрга кирет.

19-көнүгүү. Төмөндөгү репортажды окуп чыгып, ойдун бүтүндүгүн бузуп турган бөлүктөрдү (... коюлган жерлерди) толуктагыла. Репортаж эгемендүүлүк күнүн белгилөөгө арналган салтанатты чагылдыра тургандыгына ой кошуп, түшүнүгүңөрдү бекемдегиле.

Жайдын акыркы аптабынын илеби сынып калганы байкалат. Бирок ошондой болсо да, айлананы ысык дем басып турат. Өкмөттүк аянтта шандын элесин берген ар кандай жазуулары бар чакырыктар, илинген желектер... ордо калааны көркүнө чыгарып тургансыйт.

Көчөдөгү элдин маанайы... жаш балдардын... өзүнчө бир салтанаттан кабар берет. Мамлекеттик желектин алдында турган аскер кийимчен жигиттер бир караганда эгиздердей көрүнөт. Алардын кыймылсыз катып калган көз ирмемдей элеси бизге... ой калтырат.

Аянттагы адамдардын айрымдары кайдадыр алдастап, шашып, майрамдын уюшулушуна жоопкерчиликтүүлүк менен улам бир нерсеге алаксышат. Кээ бирлери жөн гана ар бир кыймылды, көрүнүштү сыдыргыга салгандай..., көпчүлүгү жай гана өз иштери менен, же тек гана майрамдык салтанаттын акыркы даярдыгына маашырылгана...

Мына, майрамдык салтанаттын башталышына саналуу мүнөттөр калды. Сиздердин көңүлүңүздөрдү майрамдык сейил болуучу аянтка бурабыз.

(Мындан ары ойду өзүнөр улап жазгыла. Телерепортаж түзсөнөр да болот.)

20-көнүгүү. Мектеп турмушуна байланыштуу репортаж түзүп көргүлө. Класста репортаж конкурсун уюштуруп, мыктысын дубал газетанарга жарыялагыла.

21-көнүгүү. Телевизордон көргөн спорттук берүүнү байкап, ал жөнүндө өзүнөр репортаж түзүп көргүлө. Интервью менен болгон айырмасын аныктагыла.

ИНТЕРВЬЮ

Интервью — публицистикалык стилге жатуучу ыкма. Ал журналист менен маалымат берүүчү адамдын ортосунда ишке ашат. Белгилүү бир маселени эл алдына алып чыгууда журналист тешелүү адамдын ой-пикирин, турмуштук чындыкка болгон көз карашын чагылдырат. Тактап айтканда, интервью пикирлешүүчү адамдын ою дегендикти билдирет. Силер телевизордон, радиодон, газеталардан белгилүү адамдар, коомдук абал, жалпы жагдай, экономикалык маселелер жөнүндө көп эле пикирлерди кезиктиресинер. Бул сыяктуу ыкма журналисттин жана пикирлешүүчүнүн бир темага болгон жалпылаштырылган көз карашын билдирет.

Мисалы: Ч. Айтматовдун «Тутумдашуу түйүнү» (адабиятчы В. Левченко менен болгон маек) деген интервьюсунун кыскартылган мазмунуна көңүл буралы: Анан силер калган бөлүктөрүн, б. а., интервьюну толук окуп, маанисин айтып бергиле. Бул интервьюну «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат» аттуу жыйнактан табасынар.

В. Л. — Экинчи Дүйнөлүк согуштун бүткөнүнө кыйла жылдар өтсө да азыркы жазуучулардын китептеринде ошол согуштун катаал салгылаштарынын жаңырыгы дале дүнгүрөп, канонадалардын үндөрү дале басандабай келе жатат. Сиздин «Эрте жаздагы турналар» аттуу соңку повестиңиз да ушул темага арналыптыр. Айтыңызчы, бул темага кайрадан кайрылышыңызга эмне себеп болду? Мында, мүмкүн, бүгүнкү күндүн маселелеринин да таасири бардыр?

Ч. А. — Эгер сиз айткан менин чакан повестимди ушундай көз караштан карай турган болсок, анда аны адам жана согуш деген темадагы чыгармалар менен бир катарга коюуга болот. Бул теманы: адам согушта, тылда, душман тылында, партизандык отрядда деген сыяктуу ар түрдүү аспектилерде кароого боло тургандыгы түшүнүктүү. Кийинки

мезгилдерде айрыкча чалгынчыны душман чөйрөсүндө көрсөтүү модага айланды.

Өз повестимде мен адамды согуш менен түздөн-түз кагылышууда эмес (бул жагдай менсиз да көп жазылган), «Саманчы жолундагыдай» жандатылган, кыйыр кагылышууда көрсөтүүнү максат кылгам. Кандайдыр алыс жакта башталганына карабастан согуш Толгонайдын тагдырына эгин талаасында аралашып отурат.

— «Жамийлада» да ушундай. Сүйүү жөнүндөгү повесть болгонуна карабастан, согуштун каңшаары абдан курч. «Согушка жөнөп бараткан элдин артында кайгылуу издер калып жатты» — деген сүйлөм эле көп нерсени айтып турат.

Анык согуш «Бетме-бет» повестинде да жүрөт. Сөз эмне жөнүндө болорун билбесек да, **сүмдөй** түптүз теректер жалбырактарын күбүгөндүгүн билдирген алгачкы фразаларды окуганда эле өзүбүздү кандайдыр коогалуу жагдайда даярдай баштайбыз.

Өз чыгармам туурасында айтайын. Өзүмдүн Султанмуратымды башкача түрдө, мисалы, ал кандайча адилеттикти орноткондугун, ат уурдоочулардын жазасын кандайча бергендигин же өзү алар тарабынан кандайча жырткычтык менен жазалангандыгын, кордолгондугун асемдүү, жаркырак боёктор менен көрсөтө алар элем. Бирок менде башка максат — адамды нормалдуу, чыныгы табигый турпатында көрсөтө турган сапаттарды ачуу максаты болгон. Ак менен каранын, жакшылык менен жамандыктын турмушундагы күрөшүн көрсөтүү — бул, албетте, жеңил иш эмес.

В. Л. — Чыңгыз Төрөкулович, «Эрте жаздагы турналар» согушка арналган деп биз шарттуу түрдө айтып жатабыз, чындыгында бул чыгармада согуш жылдарындагы, сиздин өспүрүм кездеги көңүлдө калган таасирлер чагылтылган деп айтуу туура болор эле. Чыгармачылык үчүн балалык жана өспүрүм кездин таасирлери өзгөчө маанилүү эмеспи, ушуга байланыштуу сиз азыр дүйнөнүн жарымына жакынын кыдырып көргөндөн кийин да жан дүйнөнүз боюнча туулуп өскөн Шекер айылында калып, бир кездерде так мына ушул жерде баштан кечирген таасирлер жөнүндө жаза берүүгө сизди мажбурлап жаткан жокпу деп сурагым келет.

Ч. А. — Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фактор. Бул — ойлорду, картиналарды адамдардын образдарын сен ар дайым сузуп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу. Жаштык жана балалык кез дүйнөнүн сулуулугун таза кабылдоочу, аны ошол калыбында

көңүлгө бекем түйүп калуучу эң дилгир күнөөсүз жана кристаллдай тунук курак.

23-көнүгүү. Жаңы окуу жылынын башталыш салтанатына арналган репортаж уюштургула. Өзүнөр уюштурган репортаждагы сүрөттөө жана баяндоо ыкмаларын бөлүп көрсөтүүгө аракеттенгиле.

24-көнүгүү. Айылыңардагы алдынкы көрүнүктүү адамдар жана мектебинердеги мугалимдер менен интервью уюштургула.

25-көнүгүү. Төмөнкү тексттердин жанрдык, стилдик өзгөчөлүгүнө көңүл бургула. Стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын аныктап, илимий жана көркөм негизин, тилдик каражаттарын айтып бергиле.

Сен кандай дейсиң курбум?

Азыркы доор өзүнүн укмуштуудай учкулдугу, маданий жана рухий жактан ургаалдуу өрчүп-өнгөндүгү менен айырмаланат. Курбулар, ушундай маалда биз өзүбүздү келечекке даярдай алдыкпы?

Биздин окуучулук күндөрүбүз өтө кызык, биз үчүн көп «түшүмдү» бере турган учур. Ошондуктан ар бирибиз өзүбүздүн алдыбызга зор-зор милдеттерди коюп, доорубуздун талабынан артта калбай, билимдердин негиздерине ээ болушубуз керек.

Ийгиликке жетишүүнүн бирден-бир жолу — биздин китеп менен болгон мамилебиз, анткени китеп адамзаттын оюндагы берметтерди чогултуп туруп, келечек муундарга сунуш кылат. Ошондуктан улуу акын Алишер Наваийнин: «Дүйнөдө китептен сүйкүмдүү дос жок», — деген осуятын унутпайлы.

Тилекке каршы, китеп окууга кызыкпаган, көркөм адабияттын түпсүз көлүнүн бир тамчысын да татпаган айрым курбуларыбызды көрүп жүрөбүз. Булардын мындай мамилелери мени алымсындырбайт, а түгүл таң калтырат. Кымбаттуу курбулар! Көркөм адабий китептерди кызыгып окууну адат, көнүмүш-салтка айландыралы.

Компьютер досубузбу, же...?

Компьютер, интернет, мобилдик телефон — учурдагы техникалык ой жүгүртүүнүн туу чокусу. Булардын адам тиричилигиндеги зор пайдасын эч ким тана албайт. Бирок конъюктуралык кызыкчылык ашынып кеткенде, адамзат жакшылык ниет менен ойлоп тапкан ар кандай жаңылык жаманчылдыкка да айланып кетерин тарых жакшы билет. Асыресе, физиологиялык, психикалык жактан бышып жетилип, күч-кубаты калыптана элек жаш организмге терс таасирлер иргелбей, жабыша каларын практика нечен ирет далилдегенин унутпасак.

Бири-бирин кууп жүрүп атканды, кырып-жойгонду үйрөткөн оюндарга өзгөчө кызыккан өспүрүмдөр аз эмес. Бул — адамдагы күч-кубаты, эр жүрөктүүлүктү эмес, мыкаачылыкты, залымдикти, таш боорлукту даназалаган тарбия.

■ ФОНЕТИКА ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ ■

ФОНЕМА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Фонема — тилдин бөлүктөргө ажырабай турган, сөздөрдү, морфемаларды, сүйлөмдөрдү түзүүгө катышып, аларды бири-биринен айырмалоого жардам берүүчү эң жөнөкөй элементи — тыбыштары. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын баары фонемалык касиетке ээ. Тилдеги тыбыштардын баары эле фонема боло бербейт. Бирок ар бир фонема өз алдынча тыбыш. Ошондуктан фонемага караганда тилде тыбыштар сан жагынан көп. Фонема морфеманы, сөздү грамматикалык формаларды маани жактан айырмалоочу касиетке ээ. Ал эми тыбышта мындай касиет жок. Фонема менен тыбышты так айырмалай билүү өтө маанилүү.

§ 7. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ОРДУНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын жасалуу орду анын айттылышында өпкөдөн келе жаткан абанын кайсы жерде тоскоолдукка учурап, ага активдүү речтик аппараттардын, атап айтканда, тил менен эриндин жана тиштин катышы канчалык даражада болгондугуна байланыштуу аныкталат.

Мына ошолорго байланыштуу *үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна карай* төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт.

1. Уччулдар. Уччул үнсүздөр тилдин учу тиштерге же таңдайдын алдыңкы бөлүгүнө тийип же жакындаган абалда жасалат. Аларга төмөнкү үнсүздөр кирет: **д, т, н, з, с, ш, л, р, ж, ш, ц, щ.**

2. Орточулдар. Тилдин орто бөлүгү жогору көтөрүлүп, катуу таңдайга тийишүүдөн же таңдайга карай көтөрүлгөн абалында жасалган үнсүз тыбыштар орточулдар деп аталат. Аларга **ч, ж** (жоон үндүүлөр менен катар келген **ж**) тыбыштары кирет.

3. Түпчүлдөр. **Түпчүл үнсүздөр** тилдин арткы бөлүгү (түп жагы) жумшак таңдайга тийишүүдөн жасалат. Буга жоон үндүүлөр менен катар келүүчү **к (к), г (г)** тыбыштары кирет.

Мисалы: кыз, кара, кыш, кой, куш, коон, каар, куу ж. у. с.

4. Кош эринчилдер. Астыңкы эриндин үстүнкү эринге тийишүүсү аркылуу пайда болгон үнсүздөр кош эринчилдер деп аталат. Аларга **б, п, м** тыбыштары кирет.

5. Эрин-тишчилдер. Үстүнкү тишке астыңкы эриндин тийишүүсүнөн пайда болгон үнсүз тыбыштар **эрин-тишчилдер** деп аталат. Ага **в, ф** тыбыштары кирет.

Эскертүү: Эрин-тишчил үнсүздөр көбүнчө чет тилдерден кирген сөздөрдө учурайт. Мунун өзү бул тыбыштардын кыргыз тилинде кийинчерээк өздөштүрүлгөндүгүнөн кабар берет.

Мисалы: ферма, кефир, Зульфия, фонарь, вагон, эвфемизм. Бавария, вольфрам.

Ошондой эле фамилияларды туюндуруу үчүн орус тилинин таасиринде пайда болгон **-ов, -ова** мүчөлөрү кошулат: Асанов, Нур-болова ж.у.с.

25-көңүгү. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы сөздөрдөгү үнсүз тыбыштарды жасалуу орду боюнча ажыратып көрсөткүлө.

Үлгү:

Замандан деген сөздө **з, м, н, д** деген үнсүз тыбыштар бар. Жасалуу орду боюнча **з** — уччул, **м** — кош эринчил, **н** — уччул, **д** — уччул. (Андай бөлүштүрүүнүн себебин жогорку эрежелерге негиздеп айтып берүү керек.)

Атам замандан бери эле кыргыз элинде өкүм сүрүп келаткан ат менен байланыштуу болгон: ат чабыш, жорго салдырыш, улак тартыш, эр эниш ж. б. салтанаттуу улуттук оюндарынан башка да көптөгөн оюндун түрлөрү бар.

Калкыбыздын көңүлүн өзүнө бурган кызыктуу оюндардын бири — күрөш болуп эсептелет. Ал элдик спорттук оюнда ат менен байланыштуу: айырмачылыгы беттешкен эки балбан жөө күрөшкөн. Кыргыз элинин шаан-шөөкөттүү, спорттук мелдеш оюндары жөө күрөшсүз өтпөй турганын белгилеп кетүүгө туура келет. Ошондуктан, атам замандан бери келаткан кыргыз элинин жаштарды ар тараптан чыдамдуулукка тарбиялоо маселесине бөтөнчө маани берип келгендиги бекеринен эмес. Күчтүү, эр жүрөк жигиттер (жоокерлер) кармаштарда жана жортуулдарда каармандыкты, туруктуулукту көрсөтүү менен айырмаланышкан. Мындай эр азаматтар элин душмандардан сактап, «эр жигиттер эл четинде, жоо бетинде» турушкан.

26-көнүгүү. Берилген текстти окуп чыгып, андагы сөздөрдөн өзүнөр ондон сөз тандап, беш топко бөлгүлө. Ар бир топко ажыраткан сөзүнөрдү уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр, кош эринчилдер, эрин-тишчилдер деп белгилеп, ошол топтогу сөздөрдүн жалаң гана аталган тематикага тиешелүү тыбыштардын астын сызып чыккыла.

Мисалы:

Кош эринчилдер: **балам, көп окуп, билиминди, болбогун, кийим, жооп, ойлонуп** д. у. с.

Уччулдар:

Балам, сабакты, билим, бол, азыр, дайыма, далилсиз, иш ж. у. с.

Балам, улук болсоң, чынчыл бол. Сабакты көп окуп, билиминди өркүндөтүп, көп нерсени жатка билгидей бол. Эки жүздүү болбогун, дененди, кийиминди таза тут. Ар бир маселеге ойлонуп жооп бергин. Бекерден бекер бирөөнү туурап иш кылбагын. Ишенимдүү адамдардын каты болмоюнча, ар кимдин айттырып жибергенине ишене бербе. Адамдардын далилсиз сөздөрүн укпа. Китеп менен дептерге аздектеп мамиле жаса. Туура сөздү угууну кааласан, адамдардын сөздөрүнө байкоо жүргүз. Балам, адам болсоң тил безеген чечен бол, көп нерсени жатка бил. Адамдар менен сөз талашпастан, сүйлөр учурду күт. Сөз кезеги келгенде чечен, чебер тил менен сүйлөгүн. Эл алдына чыкканында кийим-кечек, үстү-башың таза болсун.

(«Кабус наама».)

§ 8. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ЫГЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Үнсүз тыбыштар жасалуу ыгына карай *жарылма, жылчыкчыл, мурунчул, капиталчыл* жана *дирилдеме* болуп бөлүнөт.

1. Жарылмалар. Бири-бирине жакындашып, тийишип турган сүйлөө органдарыбызды өпкөдөн келе жаткан абанын жарып өтүүсү аркылуу жасалган үнсүз тыбыштар **жарылмалар** деп аталат. Алар: **б, п, д, т, г** (кагаз), **г** (гүл), **к** (көл), **к** (кол).

2. Жылчыкчыл үнсүздөр. Сүйлөө органдарыбыздын бири-бирине тиер-тийбес болуп жакындашып турганда түзүлгөн жылчык аркылуу абанын сүрүлүп өтүшүнөн пайда болгон үнсүздөрдү **жылчыкчыл үнсүздөр** дейбиз. Буларга: **з, с, ж, ш, й, г** (ага), **в, ф, х** тыбыштары кирет.

3. Мурунчул үнсүздөр. Аларга: **м, н, ң** тыбыштары кирет. Булар өпкөдөн келаткан абанын айрым бөлүгү мурун көндөйүнө өтүү аркылуу жасалат.

4. Капталчыл үнсүз тыбышы. Буга **д** тыбышы кирет. Ал тыбыш тилдин учу үстүнкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өткөндө жасалат.

5. Дирилдеме үнсүз. **Р** тыбышы дирилдеме деп аталат. Анткени бул үнсүз тыбыш өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы тилибиздин учун бир нече ирет кыймылга келтирип, дирилдетүү менен жасалат.

27-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдү терип, көчүрүп жазгыла. Андан соң андагы үнсүз тыбыштарга жасалуу ыгына карата оозеки талдоо жүргүзүлө.

Зардуштар окуусунун башкы китеби болгон «**Авесто**» мындан дээрлик үч миң жылдар мурда биздин өлкөбүздө, бүгүнкү **Хорезм** жеринде жаралган. Азыр биз 2017-жылда жашап жатабыз. Демек, **милодий** сеп башталган датадан дагы 7—8 кылым нарыга көз таштасак, «Авесто»нун **накыл** сөздөрүнөн ошол доорлордо адамдар **уюмун**, жалгыз **максаттын** айланасында биригип жашагандыктары белгилүү болот. Адамдардын өз ара уюшуп, өздөрүнүн маселелерин биргеликте чечип жашоолору болсо, алардын өз мамлекеттүүлүктөрүн курууга болгон умтулууларын билдирет. Окумуштууларыбыз ошол далилдерге негизденип, өзбек мамлекеттүүлүгү «Авесто» китеби жазыла баштаган замандардан башталган деген тыянакка келишкен.

Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна жана жасалуу ыгына карата жадыбал

		Жасалуу ордуна карай				
		Уччулдар	Орточулдар	Тупчулдар	Кош эринчилдер	Эрин тишчилдер
Жасалуу ыгына карай	Жарылмалар	д, т	г (гүл) к (көл) к (кол)	к (кыш)	б, п	
	Жылчыкчылдар	з, с, ц, ш, щ	й, ж	г, з		в, ф
	Мурунчулдар	н		м	м	
	Капталчылдар	л				
	Дирилдеме	р				

28-көнүгүү. Талдоо үчүн 10—15 сөздү тандап алып, бир сапка бирден сөз жазгыла да, анын тушуна ошол сөздөрдөгү үнсүздөрдүн жасалуу ордун көрсөткүлө.

Ошол эле жол менен үнсүздөрдү жасалуу ыгына карата да талдоо жүргүзгүлө.

Үлгү:

Катары • **к** — түпчүл, **т** — уччул, **р** — уччул

Бой • **б** — кош эринчил, **й** — орточул

§ 9. ҮНДӨШТҮК (СИНГАРМОНИЗМ) МЫЙЗАМЫ

Биз сүйлөгөн учурда сөздөгү тыбыштар бири-биринен бөлүнүп айтылбастан, бири экинчисине айкалышып айтылат. Сөздөгү тыбыштардын мындайча айкалышуусу бири-бирине таасир этип, алардын ортосунда үндөштүктү пайда кылат. Анын натыйжасында сөз ичиндеги үндүү тыбыштар өзүнөн мурунку муундагы тыбыштардын табиятына жараша (көп муундуу) уңгу сөздө алгачкы муундагы, туунду сөздө мүчөдөн мурда келген муундагы тыбыштарга карата) кийинкилери жоон же ичке, эринчил же эринсиз, жумшак же каткалан абалга өтүп, бир кылка ыргактуулукка ээ болот.

Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун үндөштүк (сингармонизм) мыйзамы (закону) дейбиз.

Мисалы: *Берекелерим, жыйынтык, үйдөгүлөргө, энелерибизге, сүймөнчүктүү, тоолордо, китептерде, талаалардагы, көрүнгөндөргө, күлкүлүү, окуучу ж.у.с.*

Үндүү тыбыштардын окшошуусу башка тилдерге караганда кыргыз тилинде күчтүү өнүккөн. Кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн дээрлик бардыгы үндөштүк мыйзамына (законуна) баш ийип турат.

Мисалы: *бадал, бадалдан, бадалдуу, акыл, акылман, жыгач, жыгачтарды, кымыз, кымыздан, нөшөр, нөшөрлөп, нөшөрлүү, ийин, ийинден, күкүк, күкүктөн, күч, күчтүү, күчтүүрөөк ж. б.*

Үндүүлөрдүн үндөштүгү кыргыз тилинен башка тилдерде дайыма сактала бербейт. Муну кыргыз тилине башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдөн байкоого болот.

Мисалы: *адеп, адабият, мугалим, алиппе, абийир, айнек, бет-пак, каниет, далил, данек, табият, адилет, насип, сармерден, шакирт, агент, авария, авторитет, бактерия, балет* ж. б. у. с. сөздөр башка тилдерден кабыл алынган. Бирок ага уланган мүчө анын акыркы мууну боюнча үндөштүк законуна баш иет.

Кээ бир мүчөлөр унуга уланганда үндөштүк законуна баш ийбестен өзгөрүүсүз калат. Алар: 1) башка тилдерден кирген мүчөлөр: **(-бей, -стан)** *бейбаш, бейкут, беймаал, Өзбекстан, Түркмөнстан;* 2) туруктуу мүчөлөр: **(-кер, -кор, -кеч)** *жоокер, кызматкер, сүткор, арабакеч;* 3) эркелетүү же кичирейтүү маанисин билдирүүчү мүчөлөр: **(-ке, -бай, -тай)** *абаке, атаке, акебай, жеңетай.*

29-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп, андагы үндөштүк законуна байланыштуу өзгөргөн сөздөрдү таап, аларга мүнөздөмө бергиле. Ошондой эле андай өзгөрүүгө учурабаган сөздөргө токтолуп, анын себебин түшүндүргүлө.

Инсан өз эли алдындагы милдетин аткаруу үчүн, адегенде, ага ылайыктуу презент болууга тийиш. Элдин кадыр-баркы бардык доорлордо да ал тарбиялаган перзенттердин кесип-өнөрү, билими, аң-сезими, алар жасаган изилдөөлөрү, көрсөткөн эрдиктери жана баатырдыгы менен өлчөнөт. Эрдин жүгүн өз жонуна алган адам эч качан кор болбойт, ар дайым урмат-сыйга татыктуу болот. Тескерисинче, элдин тузун унуткан, ага чыккынчылык кылган инсандар эч качан тилегине жете албайт, албетте бир күнү жазага дуушар болот.

Айрыкча, бүгүнкү күндө ар бир элдин кадыр-баркы жалаң материалдык байлыктары гана эмес, биринчи кезекте, анын интеллектуалдык жана руханий денгээли, шыктуу жеткилең, билимдүү жана ойго терең перзенттери менен белгиленет. Ошондуктан, мамлекетибизде мыкты жана жеткилең муундар тарбиясына чоң маани берилүүдө.

Кыргыз тилинде үндүүлөр боюнча үндөштүк законуна ылайык экиге бөлүнөт: 1) үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата; 2) үндүүлөрдүн эриндин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу).

1. Үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу). *Сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын тил артына (жоон үндүүгө) жана тил алдына (ичке үндүүгө) карата үндөшүүсү үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата өзгөрүшү (окшошуусу)* деп аталат.

Эгерде сөздүн акыркы муунунда жоон үндүү болсо, ага уланган мүчөнүн үндүү тыбышы да жоон үндүү боюнча кала берет.

Мисалы:

ата + лар = аталар
 кат + лар = каттар
 бас + ма + басма
 котор + ма = котормо
 май + ла = майла
 тор + ла = тордо

мал + чы = малчы
 окуу + чы = окуучу
 ат + чан = атчан
 тон + чан = тонchon
 сан + сыз = сансыз
 боо + сыз = боосуз

Эгерде сөздүн аяккы муунунда ичке үндүү болсо, ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыш да ичке үндүүгө өтүп өзгөрөт.

Мисалы:

кеме + лар = кемелер
 китеп + лар = китептер
 үй + лар = үйлөр
 эсеп + чы = эсепчи
 өтүк + чы = өтүкчү

кийим + чан = кийимчен
 көйнөк + чан = көйнөкчөн
 сүз + ма = сүзмө
 көңүл + сыз = көңүлсүз
 сүт + луу = сүттүү

30-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн кайсынысында тил алды (ичке) жана тил арты (жоон) үндүүлөр боюнча үндөштүк (сингармонизм) законуна ылайык өзгөрүүлөр болгондугун айтып бергиле.

1. Абийиринди жашындан сакта. 2. Адам аласы — ичинде, мал аласы — сыртында. 3. Ашың калса калсын, ишиң калбасын. Илим алуу ийне менен кудук казгандай. 4. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат. 5. Адамды сүйө албаган адам, ата мекенин да урматтай албайт. 6. Өз кемчилигин сезбөө — наадандык. Адилет адамдын адилеттигине шек келтирүү — кечирилбес күнөө.

Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн тил күүсүнө карата үндөшүүсү өзүнчө бир ырааттуулукка ээ. Аны төмөн жакта келтирилген **жадыбалдан** байкоого болот.

Сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбыш	Уланган мүчөдөгү үндүү тыбыш	Үндүүлөрдүн үндөшүп өзгөрүүсү	Мисалдар
жоон а, о, у, ы	жоон а, о, у, ы -лар, -лор, -луу, -чы	жоон а, о, у, ы	кыздар, суулуу жазуучу, чалгындоо бакчы
Ичке э, и, ү, ө	жоон а, о, у, ы -лар, -лор, -луу, -сыз	Ичке э, и, ү, ө	үйлө, терезелер гүлдүү, сүзгүч энесиз

ҮНДҮҮЛӨРДҮН ЭРИН КҮҮСҮНӨ КАРАП, ҮНДӨШҮП ӨЗГӨРҮҮСҮ (ОКШОШУУСУ)

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүнүн эрин же эринсиз болушуна карата ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыштардын да эрин же эринсиз болуп ээрчишип өзгөрүп кетишин үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүп окшошуусу (өзгөрүүсү) деп айтабыз.

Эгерде сөздүн акыркы муунундагы үндүү эрин үндүү болсо, ага уланган мүчөлөрдөгү үндүүлөр да эрин үндүү болуп өзгөрөт:

ой + сыз = ойсуз

тоо + лык = тоолук

көр + ды = көрдү

жазуу + чы = жазуучу

кол + нын = колдун

кол + ла = колдо

бөлүн + ган = бөлүнгөн

нокто + ла = ноктоло

ойно + ба = ойнобо

көйнөк + чан = көйнөкчөн

мөөнөт + сыз = мөөнөтсүз

сүз + гүч = сүзгүч

күрө + ба = күрөбө

үй + лар = үйлөр

Сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбыш	Уланган мүчөдөгү үндүү тыбыш	Үндүүлөрдүн үндөшүп өзгөрүүсү	Мисалдар
эрин о, у, ү, ө	эринсиз ы, а, и, э -сыз, -ла, -чы, -нын	эрин а, у, ү, ө	үйсүз тоолуу колдун сүзгүч
эринсиз а, ы, и, э	эриниз а, ы, и, э -чы, -нын -ла, -ба	эринсиз а, ы, и, э	жылкычы кирсиз эшиктин энчиликте

Эгерде сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбыш эринсиз болсо, ага уланган мүчөлөрдөгү үндүүлөр да эринсиз үндүү боюнча кала берет.

жылкы + чы = жылкычы

эсеп + чы = эсепчи

кир + сыз = кирсиз

ал + ба = алба

бер + ба = бербе

эне + нын = эненин

терең + ла = тереңде

эсеп + ла = эсепте

мээлей + чан = мээлейчен

ал + ба = алба

камчы + ла = камчыла

энчи + ла = энчиле

эшик + нын = эшиктин

жаш + нын = жаштын

Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүүсү төмөнкү таблицадан карагыла.

Эскертүү: Кыргыз тилиндеги **а** тыбышы менен келген бир катар мүчөлөр (**-ла, -лар, -га, -ган, -да, -дан, -чан**) эринчил у тыбышы менен аяктаган сөздөргө уланганда, алар эрин күүсүнө багынбастан өзгөрүүсүз кала берет:

улуу + лар = улуулар

оорук + чан = оорукчан

жоолук + чан = жоолукчан

туурул + ган = туурулган

жуул + ган = жуулган

суу + ган = сууган

суу + ла = суула

коюу + ла = коюула

окуу + га = окууга

туу + га = тууга

суу + дан = суудан

учур + да = учурда

31-көнүгүү. Ырды окуп чыгып, тил жана эриндин күүсүнө карата үндөшүп турган сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла да аларга мүнөздөмө бергиле.

КОМУЗ

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз.
Опоной, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

Кылымдан кылым санап көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй,
Бул комуз, көп сууларды кечип келген,
Эли да комузундай жөпжөнөкөй.

(А.О.)

32-көнүгүү. Берилген макалдардагы кара менен басылган сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

1. **Жакшы** эмне баш болот, **жаман** эмне кас болот. 2. **Жыландын** өзү суук — уусу дары. 3. Эки киши **күнөкөр** болсо, бир киши **данакер**. 4. Душманга жаныңды берсең да **сырынды** бербей. 5. **Ынтымак** болбой, ырыс болбойт. 6. **Иниси** жакшы болсо, ачанын ырысы. 7. Шайыры болбой, эл болбойт, **шагылы** болбой **жер** болбойт. 8. **Калың** токоч **бышканча**, жука **токоч** күйүп кетет.

§ 10. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ӨЗГӨРҮШҮ

Сөз ичинде тыбыштардын бири-бирине таасир этип, өз ара үндөшүп, ээрчишип өзгөрүүсү жалаң эле үндүүлүрдүн арасында эмес, үнсүз тыбыштарга да мүнөздүү. Сөзгө мүчө уланганда сөздүн аягындагы үнсүз менен мүчөнүн башындагы үнсүз тыбыштын, же удаа айтылган эки сөздүн башкы үнсүз тыбышын өз ара таасир этишүүсүнүн натыйжасында өзгөрүүгө учураса, андай кубулуштарды үнсүз тыбыштардын өзгөрүшү деп айтабыз.

Үнсүз тыбыштардын мындайча жол менен өзгөрүшүнүн эки түрү бар:

1. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн алга жана артка карай окшошуп өзгөрүүсү.

2. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга же артка карай окшошуп өзгөрүүсү.

Эгерде удаа келген эки үнсүздүн кийинкиси өзүнөн мурдагы үнсүздүн таасири менен ага окшошуп (өзгөрүп) айтылса, андай кубулушту үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы дейбиз.

Мисалы: *кат + нын = каттын, китеп + га = китепке, бас + ба = баспа.*

Үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы жалпысынан алганда эки түрдүү жол менен ишке ашат:

1. *Каткалаң үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).*

2. *Жумшак үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар.*

1. Каткалаң үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).

Каткалаң үнсүз менен аяктаган сөзгө жумшак үнсүз тыбыш менен башталган мүчө жалганганда, өзүнөн мурда келген каткалаң үнсүздүн таасири менен мүчөнүн башкы үнсүз тыбышы да каткаландашып, ага окшошуп (өзгөрүп) айтылат.

Мисалы: *топ + нын = топтун, намыс + луу = намыстуу, белек + га = белекке, бак + да = бакта, терек + дай = теректей, сызып + бы = сызыпты, кесип + лаш = кесиптеш.*

33-көнүгүү. Текстти окуп, кайсы сөздөрдө каткалаң тыбыштардын таасири менен үнсүздөрдүн окшошуп (өзгөрүп) кеткенин айтып бергиле. Андай учурлар-

ды түшүндүрүү үчүн, ал сөздөрдү унгу, мүчөгө ажыратып, мүчөлөрдүн алгачкы варианты кийин өзгөргөнүн же каткалаң тыбыштын таасиринде ага окшошуп кеткенин көрсөткүлө.

КҮН КАРАМА

Өсүмдүккө эң зарыл шарттардын бири – жарык. Жарыкты бизге күн берет. Жарык болбосо, өсүмдүк өспөйт. Алар жарыктан кубат алышат.

Күн караманы билесинерби? Аны эмнеге күн карама дешет? Себеби ал күндү ушунчалык жакшы көрөт. Гүлү эртеден кечке күндү ээрчип, эртең менен күн чыккан жакты, кечинде күн баткан жакты карай бурулат. Ошон үчүн аны күн карама деп коюшат.

34-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша **-лаш, -луу, -дай, -лык, -гыч, -ла, -ныкы** мүчөлөрүн жалгап, мүчөлөр жалганган сөздөрдүн ичинде үнсүздөрдүн алга карай окшошуп айтылышы болгондугун түшүндүрүп бергиле.

Китеп, ат, ырыс, таш, күрүч, иш, саат, класс, чап, эшик, сүт, жаак, баш.

Үлгү:

Сүт + дай = сүттөй, сүт + луу = сүттүү. Мында *сүт* деген сөзгө **-дай** жана **-луу** мүчөлөр жалганды. Ал мүчөлөрдүн башкы жумшак тыбыштары (**д, л**) каткалаң үнсүз тыбыш менен аяктаган сөзгө жалганганда, өзүнүн алдындагы тыбыштын таасири менен өзгөрүүгө учурап **д, л** тыбыштары каткалаң **т** тыбышына өтүп кетти.

2. Жумшак үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).

Жумшак үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө мүчө жалганганда анын таасири менен мүчөнүн башкы үнсүзү өзгөрүп айтылса, андай кубулуштарды жумшак үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы дейбиз.

Мисалы: *жай + нын = жайдын, тил + нын = тилдин, кооз + лык = кооздук, заман + лаш = замандаш, чоң + лар = чоңдор, тон + луу = тондуу, эл + лык = элдик.*

Жумшак үнсүздөрдүн алга карай өзгөрүүсү негизинен сөзгө жалганган мүчөлөрдүн башкы **л, н**, тыбыштары **д** тыбышына өтүп айтылышынан көрүнүп турат. Аны төмөнкүдөй схема аркылуу байкасаң да болот.

Л → Д
Н → Д

же

Л → Д
Н → Д

Мисалы:

туз + лаш = туздаш (Л → Д)
 коом + нын = коомдун (Н → Д)
 там + лар = тамдар (Л → Д)
 биз + ныкы = биздики (Н → Д)
 кал + лык = калдык (Л → Д)

гүл } + ны = { гүлдү жер } + ны = { жерди
 бий } бийди тоң } тоңду
 кагаз } кагазды үн } үндү

кен } + луу = { кендүү
 туз } туздуу
 даам } даамдуу
 эл } элдүү
 шаң } шаңдуу

Бир сөз ичинде жумшак үнсүздөр алга карай кандай өзгөрүп айтылса, жазууда да так ошондой жазылат.

35-көнүгүү. Төмөнкү текстти көчүрүп жазгыла. Сөздөрдөгү үнсүздөрдүн алга карай окшошуп айтылыштарын тапкыла.

БУРАНА

Тарыхый эстеликтер бизге элибиздин өткөн замандагы турмушун тууралуу көп нерсени баяндайт. Бурана мунарасы турган жай «Баласагын шаар урандысы» деп аталат. Бул шаар урандысы Токмок шаарынан он эки километр жерден орун алган. Археологдор казганда, бул жерден ар түрдүү карапалар, кооз, оймочиймелүү кирпичтер көп табылган. Бурана мунарасы – Борбордук Азия аймагындагы бийик мунаралардын бири. Ал мындан 1000 жыл мурда салынган. Бул мунара тарыхтын бизге калтырган эстелиги болуп саналат.

36-көнүгүү. Текстти окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдө үнсүздөрдүн алга карай ээрчишип өзгөрүүсүнүн кандай түрлөрү бар экендигин айтып бергиле.

...Мына ушинтип биз айылга кетип бара жаттык. Чиркин, ошол күнкү түн бөтөнчө жаралгансып, эң эле **көрктүү** болду.

Ким билбейт, **жайдын** толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы **жылдыздар** алыста турганы менен, ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен **бүлбүлдөгөн** күмүш кыроо чалып, **асмандын** тиги каптал, бул капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

Жылдыздар ушинтип толгондо, биз капчыгай аралап келе жатканбыз. **Агтар** салкынданып, **үйдү** көздөй **көнүлдүү** жортууда. Араба кычыр-кучур дүңгүрөп, ташка тийген такалардан учкун чагылат... Тээ артта калган **поезддер** көпүрөдөн нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот.

§ 11. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНСҮЗДӨРДҮН АЛГА ЖАНА АРТКА КАРАЙ ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ

I. Бир сөз ичинде үнсүздүрдүн алга карай окшошуп өзгөрүүсү.

Бир сөз ичинде же удаа айтылган эки сөздүн ортосундагы үнсүздөрдүн алгачкысы өзүнөн кийинки үнсүз тыбыштын таасири менен өзгөрүүгө учурап айтылышын **үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы** дейбиз.

Үнсүздөрдүн мындайча өзгөрүп айтылышы оозеки кебибизде колдонулат, бирок жазууда өзүнүн алгачкы формасын сактайт. Башкача айтканда, үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышын берүүдө орфоэпиялык жана орфографиялык принциптер колдонулат.

Үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы **н, з, ч** тыбыштарынын өзүнөн кийинки үнсүздөрдүн таасири астында өзгөрүүсүнөн улам пайда болот. Алар төмөнкүчө жолдор менен ишке ашат.

1. Н тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы

Н тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы эки түргө ээ:

а) Сөздүн аягы **н** тыбышы менен аяктап, ага жалганган мүчөлөр **к, г** тыбыштары менен башталса, **н** тыбышы өзгөрүп, **ң** болуп айтылат:

айтылышы:

күңгө

сыңган

жазылышы:

күнгө

сынган

салыңган
жаңга
качаңга

салынган
жанга
качанга

б) **Н** тыбышы менен аяктаган сөзгө **б**, **м** тыбышы менен башталган мүчөлөр жалганганда **н** тыбышы өзгөрүп, **м** болуп айтылат:

айтылышы:

көмбөй
кыйыктамбай
жамамбы
экембиз
тымбай

жазылышы:

көнбөй
кыйыктанбай
жаманбы
экенбиз
тынбай

37-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сөздүн аягы **н** тыбышы менен аяктап, ага **л**, **г**, **б**, **м** тыбыштары менен башталган мүчөлөрдүн улануусунун натыйжасында үнсүз тыбыштардын артка карай өзгөрүп айтылышын таап, аларга түшүндүрмө бергиле.

1. Ал согуш чыгардан мурунку жылы айылдык мектепте мугалим болуп иштеп, анан согуш чыгары менен аскерге алыныптыр.
2. Орбиталык станцияда үч айдан ашуун бирге болуп, ушу күнгө чейин жүктөлгөн функцияларын так аткарып келаткан эки киши кандайча капилеттен дайынсыз жоголуп кетишин, канаттуу кыял, учкул санаа элестете албай койду.
3. Анын баарын биз кийинки кабарыбызда же «Паритетке» кайтып барганыбызда айтып беребиз.
4. Согуш деген согуш, адам өмүрү бир атымга эле жарайт: же бир чабуулга аттанганга, же танк алдына граната байланып жатып бергенге.
5. Найман казактардын ата-баба арбагы жаткан уруу көрүстөн Эне-Бейитке чейинки жол бир далай.
6. Күнгө тотуккан Эдигей колун улам мандайына алып, бараткан багытын серепчилеп карап коёт да, чарчаңкы абалы менен өзүнөн кийинкилерди карап коюп үнсүз баратты. (Ч.А.)

38-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, айтылышы негизинде эмес, жазылышы негизинде сүйлөм түзүп жазгыла. Кайсы принципке негизделгенин айтып бергиле.

Качанга, жакыммын, ишеммек, кыргызча, комусчу, ашты, күштүү, карамай, малалат.

§ 12. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА ЖЕ АРТКА ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Удаа айтылган эки сөздүн биринчисинин аягындагы же экинчи сөздүн башындагы үнсүз тыбыштар өзүнүн катарындагы тыбыштардын таасири менен өзгөрүп айтылса, аны **эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүүсү** деп атайбыз.

Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышы, ага таасир берген тыбыштын алга же артка карай өзгөрүп, окшошуп кетүүсүнө байланыштуу алар өз ара экиге бөлүнөт.

1. Эки сөз аралыгындагы тыбыштардын алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү.

2. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын артка карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү.

ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) ӨЗГӨРҮҮСҮ

А. Эгерде удаа келген эки сөздүн биринчиси үндүү тыбыш менен аяктап, экинчиси каткалаң **к** тыбышы менен башталса, кийинки сөздүн башкы тыбышы жумшарып **г** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда ар бири өз алдынча турганда кандай болсо, ошол калыбында жазылат.

Мисалы:

айтылышы:

алагарга

берегой

малагөк

алагач

беригел

суугуй

ботогөз

өөдөгарма

жазылышы:

ала карга

бере кой

мала көк

ала кач

бери кел

суу куй

бото көз

өөдө карма

Б. Удаа келген эки сөздүн биринчиси жумшак (**з, р, л, м, н**) үнсүз менен аяктап, кийинкиси **к, п** тыбыштары менен башталса, айтылганда өзүнөн мурда же кийин турган үнсүз тыбыштын тааси-

ри менен жумшарып же каткаландашып өзгөрүп айтылат. Бирок жазууда өз алдынча кандай турган болсо, эч өзгөрүүсүз ошол калыбында жазылат.

Мисалы:

айтылышы:

*жазгелди
каргетти
колгой
таңгалды
тааппер
жолгайда
алыппер
тереңөл*

жазылышы:

*жаз келди
кар кетти
кол кой
таң калды
таап бер
жол кайда
алып бер
терең көл*

39-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыгып, анда үнсүздөрдүн эки сөз аралыгындагы алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү учураган сөздөрдү көрсөтүп, анын айтылышы жана жазылышын чечмелеп айтып бергиле.

АЛП МАНАСЧЫЛАРДЫН АКЫРКЫСЫ

«О чиркин дүйнөнүн айкөлдүгүн карачы, айтууга аны тил кайда, ырдоого аны үн кайда...» — деп Ала-Тоонун арасында агып жаткан улуу дайра — манасчы Саякбай Карала уулунун керемет талантын күүгө салып кеткен акын Курбанбай Калдыбаевдин ушул саптары эсиме түшүп отурду. Дүйнөдөн эрте көчкөн таланттуу акындын Сакеме арналган поэтикалык саптарында биздин кылымдын улуу адамынын көркөм дүйнөсү кыйла таамай чагылдырылган.

Саякбай Карала уулунун «Манасы» өзүнүн көркөмдүк бүтүндүгү, таасир этүү күчү, окуяларынын жыйынтыктуулугу, образдардын кенири чечмелениши жагынан гана айырмаланбастан, бийик доошко ээ болгон трагедиялуулугу менен да айырмаланат.

Анын сыйкырдуу саптарына катылган элдин өткөнү менен бүгүнкүсү ушу азыр да сөз кереметинин касиетин жоготпой, укканды таңгалдырып, окуганды ойго салбай койбойт. Элдин мына ушул көркөм таберигинде анын кайгы-кубанычы, салт-санаасы, улуттук үрп-адаты анан да, эң башкысы, улуу трагедиясы камтылган. Кыргыз кыргыз болгону мандай жарган кубанычы, маанайын түшүргөн кайгысы, ич ара ынтымакка келе албаган улуттук чектелүүчүлүгү эпосто таамай, ишенимдүү берилген.

Саякбай Карала уулунун эли үчүн жасап кеткен опол тоодой эмгеги урпактары тарабынан кастарланып, унутта калбашы керек. (Бект. III.)

ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) ӨЗГӨРҮҮСҮ (ЭЭРЧИШҮҮСҮ)

А. Жанаша турган эки сөздүн биринчиси **к**, **п** үнсүзү менен аяктап, кийинкиси үндүү тыбыштар менен башталса, эки сөздүн аралыгындагы үнсүздөр артка карай ээрчишип (жумшарып) өзгөрүп айтылат. Бирок жазууда алгачкы калыбындагыдай эч өзгөрүүсүз калат.

Мисалы:

айтылышы:

агала
көбайтты
кебукпайт
боёгалдым
көгекен
чаабал
жогеле
тобойноду

жазылышы:

ак ала
көп айтты
кеп укпайт
боёк алдым
көк экен
чаап ал
жок эле
топ ойноду

40-көнүгүү. **К**, **п** тыбыштарынын эки сөз аралыгындагы өзүнөн мурда же кийинки келген тыбыштардын таасири менен өзгөрүп айтылышына далил болчу он сүйлөм түзгүлө. Өзгөрүүгө учурап айтылуучу сөздөрдүн жазылышы менен айтылышындагы айырмачылыктарды жана алардын алга же артка өзгөрүүсүн көрсөткүлө.

Үлгү:

1. Ашык аткан азат, топ ойногон тозот, көп окуган озот. (Макал).
2. Сатыбалды тоого барып отун алды, келе жатса жолунан коён чыкты, тарс эттирип аны да атып алды, ал олжосун койнуна катып алды. (Эл оозунан.)
3. Ала койду бөлө кырккан жүнгө жарыбайт. (Макал.)
4. Газетага жазылган сөз суу кечпей калды. («КР»)

Мисалы:

айтылышы:

ашыгаткан
тобойногон

жазылышы:

ашык аткан
топ ойногон

кандай өзгөрдү?

артка карай
артка карай

*көбөкүган
алагойду
суугечпейт*

*көп окуган
ала койду
суу кечпейт*

*артка карай
алга карай
алга карай*

41-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп, анда эки сөз аралыгында үнсүз тыбыштардын өзгөрүүсү кайсы сөздөрдүн аралыгында болорун жазып көрсөткүлө.

Элдик ырларды угуп отуруп, канчалык сеп алсам, кайрадан каалгып ойго батам... Бир топ ойлор биринин артынан бири келип көкүрөгүмдү уйгу-туйгу кылат. Анан менин көз алдыма ак сакалын жайкалткан аталар, ак элечегин кийген апалар чубап өтөт. Алар менин көзүмө элдик акындарыбыз көкөлөтүп ырга кошкон нарктуу, салабаттуу кадырман кишилерибиздин элесин тартат. Көрсө, биз ошо жөн эле эмес, Алатоодой бийик, таза, токтоо кишилердин жакшы тилек айткан үндөрүн угуп, бешикте жаткан экенбиз. Алар бизди терметип отурса да, жөн эле жаныбызда болсо да жакшы тилегин айтышып, асмандагы куштун сызып учуп жүргөнүндөй, көлдүн сыдырым желден жыбырап термелгениндей каада күтүшүп, бешик ырын ырдашып, биздин келечегибиз жөнүндө түйшөлүп отурушчу тура. Анан алардын күткөн каадасын бузбай, өркүндөтүү, карыялардын нуска сөздөрүн балдарга сиңирүү наристе түйшүгүн аркалаган апаларга жүктөлөт экен. Алардын бул вазипаны аткаруудагы эң башкы да, күндөлүк да, түбөлүк да иши бешик айланасында өтөт тура. Бул бешик ырынан башталып, бешик ыры менен уланат. Бешик ырын ары мукамдуу, ары угумдуу, ары маанилүү чыгарып, ошол ыр аркылуу коштолуп, ар бир кыргыз перзентинин кулагынан кетпеген музага айланат. Анда музыка да, анда нуска да, анда тилек да, ишенич да жуурулушкан. («КМ»)

Б. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси жумшак **з, л, р, м, н, ң** тыбыштары менен аяктап, кийинки сөз каткалаң **к** тыбышынан башталса, көпчүлүк учурда ал жумшарып, **г** болуп айтылат. Бирок жазылганда өз-өзүнчө туруп, **к** тамгасы менен жазылат. Мындай көрүнүш үнсүз тыбыштардын алга карай окшошуп өзгөрүүсүнө кирет.

Мисалы:

айтылышы:
*жазгелди
каргетти
колгой*

жазылышы:
*жаз келди
кар кетти
кол кой*

камгөрдү
менгелем
таңгалды

кам көрдү
мен келем
таң калды

Удаа айтылган эки сөздүн биринчисинин аягындагы үнсүз тыбыштын таасири менен кийинки сөздүн башындагы үнсүз өзгөрүп айтылган учурлар да болот. Мындай кубулуштар да үнсүздөрдүн алга карай өзгөрүп айтылышына кирет. Бирок алардын жазылышында орфографиялык принцип сакталып, ар бири өз алдынча тургандагы абалы менен жазылат.

42-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, андагы кара тамгалар менен басылган сөздөргө көңүл бургула. Ал сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктар болсо, эмне себептен экендигин түшүндүрүп бергиле. Андай өзгөчөлүктөр үнсүз тыбыштардын алга карай окшошуп өзгөрүүсүнө кирер-кирбесин аныктагыла.

КАЙРАН ТОКОМ КОМУЗУ

Улуу акын Сибирден келгенден кийин да, Сибирге айдалганга чейин да, өмүрүнүн акыркы жылдарында да атактуу Бешташ ашуусун ашып, Талас жергесине **эчен курдай** келген. Таластын аягынан башына чейин нечен кыдырып, эл аралап, көптөгөн тойлордо, жыйындарда болгондугун, кутмандуу Талас жергесинен көптөгөн көңүлү жакын дос тапкандыгын, аны **чоң, кичине** дебей сый-урмат кылгандыгын карыялардан азыр да уга калып жүрөбүз. **Сөзүбүз куру** болбосун үчүн өзүбүз көрүп билип жүргөн фактылардын бирине кайрылалы. Убагында сөз кудуретин жогору баалап, сөз баккан карыялардан Током тууралуу укканда, рыбызды кагаз бетине түшүрө бербей, эми минтип улуу акын тууралуу билгенибизден биле элегибиз көп болуп отурат. Ошентсе да тагдырга таберик дегендей, жакында Токтогулдун өзү чаап, өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин урунган кыпкызыл өрүк комузу табылды. Муну ардагер, сарамжалдуу Наскара уулу Эсенкулдун **үйүнөн көрдүк.** («КМ».)

43-көнүгүү. Текстти окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдүн кайсынысы туура жазылгандыгын жана кайсылары туура эмес, айтылышы боюнча жазылгандыгын белгилеп, тууралап жазгыла.

Назар салып угуп ал! Даанышмандар уйкуну чакан өлүмгө тете **дебайтышкан.** Ошондуктан уктаган адам **өлүгадам** менен барабар. Бул

экөөнүн тең дүйнөдөн кабары жок жатарын акылмандар **көбайтышкан**. Биринчиси — жандуу **өлүгекен**, экинчиси — жансыз дешкен.

Көбуктоо — өтө жаман адат. Тулку боюн талыкшып, жүзүндү сыр-коого окшотуп койгонун **көбеле** байкагандырсыңар. Уйкуга жендирсең, ооруну өзүң **таабаласың**. Күндүз менен түн биригип 24 саат. Анын үштөн бири — сегиз саат. Ошо сегиз сааттан **көбуктаба**. 24 сааттын үчтөн эки бөлүгү эмгек, окуу, курсантчылык менен өтсүн. Акылмандар: өмүрүндүн **үштөмбир** бөлүгүн укта да, эки бөлүгүн ойгоо жүрүп, **жашабөт дебайтышыптыр**, айтканда да **көбайтышыптыр**.

Бул сөздөрдү ар дайым дилинде сакта. Аны эртең менен **турубатканда** да, кечинде төшөгүңө **жатыбатканда** да унутпа.

Кабачып, сергек жүргүң келсе, эртелеп ойгон. Эрте тургандын бир ырыскысы артык **дебайтылганды** чыгарба ойдон.

Уядагы жумуртка **жатыбалбайт** жумуртка бойдон. Ал ачылса куш болот, асманда учкан оболонгон. Балдарым, силер да жүрө бербейсинер ушул бойдон, бийикке чыгып, алыска учкуңар келсе, азыртан **азыраагуктап**, акылмандар сөзүн угуп, көбүрөөк ойлон... («Кабус нааме».)

Фонетика боюнча алган билимдерди жалпылоо:

1. Фонетика эмнени үйрөтөт?
2. Үндүү тыбыштардын бөлүнүшү.
3. Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү.
4. Үндөштүк закону жана анын түрлөрү
5. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы жана жазылышы.
6. Үнсүздөрдүн өзгөрүшү.
7. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн алга жана артка карай окшошуп өзгөрүүсү.
8. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга же артка карай окшошуп өзгөрүүсү жана алардын жазылышы.
9. **К, п** тыбыштарынын бир сөз ичинде үндүүлөрдүн таасири менен **г, б** тыбышына өтүшү.
10. 10 сөз таап, ага фонетикалык талдоо жүргүзүлө.

■ ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ ■

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн, атайын иштелип чыккан эрежелердин системасы **орфография** деп аталат.

Сөздөрдү адабий тилдеги бирдиктүү норма боюнча айтууга жетпей турган жалпы эрежелердин жыйындысы **орфоэпия** деп аталат.

Тилдеги сөздөрдү белгилүү норма боюнча туура жазуу канчалык мааниге ээ болсо, аларды туура айтуунун да ошончолук мааниси бар. Ансыз тил маданиятынын жогорулашы мүмкүн эмес.

Тилибиздеги сөздөрдүн баары эле айтылышы жана жазылышы боюнча бирдей эмес.

Мисалы:

айтылышы:

көрүмбөйт
кешти
көссал
таабал
көрөлөк
кебук

жазылышы:

көрүнбөйт
кечти
көз сал
таап ал
көрө элек
кеп ук

§ 13. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы эки түрдүү орфографиялык принципке негизделген:

1. Морфологиялык принцип.
2. Фонетикалык принцип.

1. Морфологиялык принцип. Бул уңгу сөздөрдүн бир түрдүү жазылышын камсыз кылат. Башкача айтканда, уңгу сөздөрдүн ар

кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылышы боюнча эмес, алардын баштапкы түрүндөгү тыбыштык көрүнүшү сакталып жазылат.

Мисалы:

*комусчу эмес, комузчу.
кештурду эмес, кеч турду.*

Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы мындай айырмачылыктар тууралуу буга чейин да айтылган.

2. Фонетикалык принцип. Кыргыз орфографиясында сөз мүчөлөрүнүн жазылышы фонетикалык принципке негизделген. Тактап айтканда, уңгуга уланган мүчө кандай өзгөрүүлөргө учурап айтылса, ошол тыбыштык түрү жазууда толук сакталат. Мисалы, илик жөндөмөсүнүн **-нын** мүчөсү 12 вариантка ээ. Алар уңгу сөздөрдүн аяккы муунуна карата 12 түрдүү айтылат. Мынчалык көп вариантка ээ болгон мүчөлөрдү бир формага келтирип жазуу мүмкүн эмес. Ошондуктан кыргыз тилиндеги туунду сөздөрдү жазууда фонетикалык принцип колдонулат.

Мисалы: *ак куулар, тоолор, үйлөр, текчелер, тактар, жемиштер, оттор, чөйчөктөр, каздар, колдор, көздөр, белдер.*

Мында **-лар** мүчөсүнүн калган варианттары фонетикалык принциптин негизинде ишке ашты.

Кыргыз орфографиясынын жалпы эрежелер системасы

Кыргыз орфографиясынын атайын иштелип чыккан эрежелеринин системасы негизинен төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн турат:

1. Сөздөрдүн уңгусу жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери.
2. Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери.
3. Баш тамгаларды коюп жазуу эрежелери.
4. Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери.

1. Сөздөрдүн уңгусун жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери

а) Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана ага жалганган мүчөлөрдүн жазылышы морфологиялык жана фонетикалык принципке негизделген. Уңгу сөздөр морфологиялык принцип боюнча ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбастан, жазууда алардын уңгу түрүндөгү баштапкы тыбыштык көрүнүшү сакталат. Ал фонетикалык принцип боюнча ага уланган мүчөлөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылышы (мүчөлөрдүн варианттары) боюнча жазылат.

б) Оозеки кепте ар түрдүү варианттарда айтылып жүргөн сөздөрдү жана диалектилик фактыларды бир калыпка түшүрүү үчүн, тактап айтканда, айтылышынын да, жазылышынын да бир вариантын алуу үчүн орфографиялык сөздүктөргө кайрылуу зарыл. Алсак:

Оозеки жана диалектилик варианттар:

жыңайлак
жаңгыз
абан

Орфографиялык варианттар:

жылаңаяк
жалгыз
обон

в) Кээде айрым сөздөргө мүчө уланганда морфологиялык принцип толук сакталбай, ага фонетикалык принцип үстөмдүк кылып кеткен учурлар болот. Башкача айтканда, кээ бир уңгу сөздөр айрым мүчөлөрдүн таасири аркылуу тыбыштык составын өзгөртүп айтылып калат:

эки + оо = экөө

там + ып = таамп

мен + га = мага

бала + лар = балдар

орун + а = орду

жумуш + а = жумша

2. Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери

а) Сөздөрдү бириктирбей, ар бирин айрым-айрым жазуу айтылып жаткан ойду так, туура түшүнүүгө, сүйлөмдөгү ар бир сөздүн чегин ажыратып таанууга толук мүмкүнчүлүк берет.

Оозеки кепте удаа айтылган сөздөрдүн көпчүлүгү бири-бирине кошулуп айтылат. Бирок алар бири-биринен басым аркылуу айырмаланып турат. Андай жанаша келип, дээрлик биригип айтылган сөздөр жазууда өз алдынча бөлөк-бөлөк жазылбаса, сөздүн мааниси түшүнүксүз болуп калышы мүмкүн.

Салыштырып көргүлө:

карамай

куралды

малалат

кара май

кур алды

мал алат

б) Сөздөрдү бириктирип жазуу төмөнкүдөй учурларда болот. Тарыхый жагынан татаал, ал эми азыркы учурда жөнөкөй сөз катары колдонулуп жүргөн сөздөр бирге жазылат: **бүгүн** (бул — күн), **унчук** (үн-чык), **токсон** (тогуз-он), **агайын** (ага-ини), **таяке** (тай-аке) ж. у. с.

Адамдарга, жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир нече сөздөрдөн турса, алар биригип жазылат: *Керимкул, Турдубай, Туратбек, Гүлбүбү (булар — адам аттары).*

Эскертүү: Өз аты менен катар же өз атынын ордун басып, ылакап катары колдонулуп кеткен аттар бөлөк-бөлөк жазылат: *Жаңыл Мырза, Тоголок Молдо, Молдо Нияз.*

3. Баш тамгаларды коюп жазуу эрежелери

Жазуу иштеринде баш тамгалар төмөнкү учурларда колдонулат:

- а) сүйлөмдүн башында;
- б) энчилүү аттарды жазганда;
- в) баш тамгасынан кыскартылган сөздөрдө.

4. Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери

Эгерде жазып келе жаткан сөз саптын аягына батпай калса, анын батпай калган бөлүгүн жаңы сапка ташып жазууга туура келет. Бирок сөздөрдү бир саптан экинчи сапка туш келди эле ташый берүүгө болбойт. Алар төмөнкүдөй жолдор менен ишке ашат:

а) Сөздөр бир саптан экинчи сапка муунга ажыроо тартиби боюнча ташылат: *деп-тер, ка-ран-даш, ку-бат-туу* ж.у.с.

б) Эгерде сөз бир гана муундан турса, андай сөздөрдү ташууга мүмкүн эмес: *топ, беш, жаак, суу.*

в) Эгерде муундар жалаң гана үндүүдөн турса, аларды мурдагы саптын акырына бөлүп калтырууга же жаңы сапка ташууга жол берилбейт: **эне** (э-не), **ысык** (ы-сык), **өмүр** (ө-мүр). Ошондой эле йоттошкон тамгаларды жалгыз бөлүп ташууга да болбойт: *я-щик, ю-мор, сы-я.*

г) Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү ташууга жол берилбейт.

44-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү оозеки жана диалектилик вариантта жазылган сөздөрдү таап, ондоп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

Бала чаң көчөлөрдү жыңайлак басып, атасын ээрчип жүрдү. (А.Т.)
Бир күнү бакчада өкөө капысынан жолугуп калышат. (Ж.Б.)
Асманга ыраак алпарып, бир чоң ташка мээлеп таштап жиберди. (А.О.)
Молдо нияз арап, фарсы, чагатай тилдерин жакшы билген жана ошол тилдерде жаза алаган билимдүү адам болгон.

§ 14. ОРФОЭПИЯНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

1. Үнсүздөрдүн артка карай ээрчишүүсүнөн улам өзгөрүүгө учураган тыбыштар орфоэпиянын эрежесине ылайык айтылат, бирок аларды орфографиянын эрежеси боюнча жазабыз.

айтылышы:

сөссүз

тамба

карыммай

күштүү

жазылышы:

сөзсүз

танба

карын май

күчтүү

2. Эки сөз ортосунда **к, п** тыбыштары жумшарып айтылат, бирок жазууда морфологиялык принцип сакталат.

айтылышы:

агулак

тагайт

кебук

таабал

жазылышы:

ак улак

так айт

кеп ук

таап ал

3. Жанаша айтылган эки сөздүн мурункусу үндүү менен аяктап, кийинкиси үндүү менен башталса, ал үндүүлөрдүн бирөө түшүрүлүп айтылат:

айтылышы:

сарала

көрелек

туралбайт

жазылышы:

сары ала

көрө элек

тура албайт

4. Адабий тилде **н** тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат: **нарк, найза, нокто, нечен, ныпта** (*арк, айза, окто, эчен, ыпта* эмес).

5. Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн аягындагы айрым жумшак үнсүз (**б, в, г, д, ж, з**) тыбыштар (**п, ф, к, т, ш, с**) болуп каткаландашып айтылат: *клуб* (клуб), *актив* (актив), *склат* (склад), *тираш* (тираж), *эскис* (эскиз) ж.у.с.

45-көнүгүү. Текстти окуп чыккыла. Сөздөрдүн жазылышына көңүл бургула. Кара тамга менен жазылган сөздөрдү ондоп жазгыла.

Эй перзент, ушуну билгин киши тирүү экен, доссуз болбосун. **Досторунун** иши жөнүндө ойлогун, аларга белек берүү, кайрылуучулук кылуу менен достук эрежелерин бекемдегин. Ар бир адам досторуну эсине албаса, достору да аны эсине албайт жана ал киши доссуз калат.

Дайыма дос тутунууну адат кыл. Анткени ар бир кишинин достору көп болсо, айыптары, сырлары ачылбайт. Бирок жаңы дос тапканында да, эски досторунду унутпагын, дайыма досторуң көп болсун, айтылышыңча, жакшы **дс** адам үчүн улуу **генч** болуп саналат.

Жакшы, жаман адамды ажырата бил, жана экөөгө тең достук кыл. Жакшыларга чын дилден, жамандарга тилиң менен достук кыл. Эки топтун да достугу сага карата пайда болсун. Себеби адамдын иши жалгыз досуна эле түшүп калбайт. Кээде **мукташ** болгондо адамдын иши жамдарга да түшүп калат. Демек **көөнүн** тең достугуна жетишкин.

Орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо

Орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо жүргүзүү үчүн төмөнкүлөр көңүлдүн борборунда болууга тийиш:

1. Адабий тилдин нормаларын сактап сүйлөө жана аларды туура жазуу үчүн кандай негиздерге таянышыбыз керек?

2. Адабий тилдин жазууда колдоно турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазуу үчүн атайын иштелип чыккан эрежелердин системасын кандайча атайбыз?

3. Атайын иштелип чыккан ар бир тилдин жазуу эрежелери кандай принциптерге негизделет?

4. Орфоэпия жана анын негизги эрежелери жөнүндө эмнелерди билесиңер?

5. Айтылышы менен жазылышы бирдей боло бербеген сөздөрдүн туура айтылышы кайсы эрежеге ылайык келет?

6. Сөздөрдү бөлөк, бирге жана алардын араларына дефис коюп жазууда кандай эрежелерге таянуу керек?

7. Ташымалдоонун кандай жолдору бар?

8. Баш тамгалардын, кыскартылган сөздөрдүн жазылуу эрежелерин эске салгыла.

Ушул эскертилгендерди эске түшүргөн соң, орфографиялык жана орфоэпиялык талдоолорду жүргүзүү мүмкүнчүлүгү ачылат.

46-көнүгүү. Төмөндө келтирилген сөздөрдү дептеринерге туура жазылышы жана туура айтылышы боюнча эки тилкеге бөлүп чыккыла. Аларды орфоэпиялык, орфографиялык эрежеге ылайык экендигин көрсөткүлө.

Качты, кашты, таңгалды, экөө, таабалды, таап алды, өкөө, жообал, түнкү, клуб, клуп, куваныштуу, чебер, убада, чевер, кубанычтуу, портфель, партфел, убада, көп иште, жыгаччы, көбиште, жыгаччы, сен гимсиң, сен кимсиң, комузчу, комусчу.

Үлгү:

**орфоэпиялык
эрежеге ылайык:**

үссүн
күштүү
өкөө
жообал

**орфографиялык
эрежеге ылайык:**

үзсүн
күчтүү
экөө
жооп ал

47-көнүгүү. Энчилүү татаал аттардын жазылышы боюнча эрежелерге таянып, адам аттарына, жер-суу аттарына, мекеме-уюмдардын, газета-журналдардын аттары катышкан 15—20 сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөрдөгү энчилүү татаал аттардын жазылышында кетирилүүчү каталардын себептерине байланышкан оюңарды айтып, өз пикиринерди билдиргиле.

Орфография эрежелерин кайталоо үчүн суроолор:

1. *Э, е тамгаларынын кыргыз тилинин төл сөздөрүндө жазылышынын кандай өзгөчөлүктөрү бар? Четтен кирген сөздөрдү жазууда ал эреже сакталыбы?*
2. *Баш тамгалар менен кандай учурларда жазабыз?*
3. *Кыскартылган сөздөрдүн кандай түрлөрү бар жана алар кандайча жазылат?*
4. *Татаал сөздөрдүн кандай түрлөрү биригип, кайсылары бөлөк-бөлөк өз алдынча жазылат?*
5. *Ташымалдап жазуунун кандай эрежелери бар?*
6. *Сөздөрдү бириктирбей, бөлөк-бөлөк жазуу кандай мааниге ээ (малалап, мал алат; бат ат, батат; белен деди, белендеди д.у.с.).*

48-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдүн жазылышын байкап, катасы болсо аны орфографиянын эрежелерине ылайык ондоп көчүрүп жазгыла.

Мыйзам — мамлекеттик көлөмдө юридикалык күчкө ээ болгон документ. Мыйзам мамлекеттин жогорку өкүлдүк органы — **Олий Мажлис** (Жогорку Кеңеш) тарабынан кабыл алынат. Мыйзамдар жалпы элдик талдоо — **референдум** жолу менен да кабыл алынышы мүмкүн. Мыйзамдар маанилүү **социалдык мамилелерди** жөнгө салуу үчүн кабыл алынат. Мыйзамдар **Конституциялык мыйзамдар** жана жөнөкөй **мыйзамдар** формасында кабыл алынышы мүмкүн.

Мыйзамдык документтер деп, Конституциянын жана иш жүзүнлөгү мыйзамдардын негизинде кабыл алына турган документтерге айтылат. **Президенттин указдары** жана **буйруктары**, Министрлер Кабинетинин токтом жана **буйруктары устав** мыйзамдык документтерге кирет.

🌿 ЛЕКСИКА ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ 🌿

Бир тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы **лексика** деп аталат. Ал эми сөздөр жөнүндөгү окуу, илим **лексикология** болот. Деги эле сөз кандайча пайда болот деген суроо туулат.

Бизди курчап турган чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер, кубулуштар, окуялар ж. б. бардыгы атоого муктаж. Адам акылына, көзүнө, кулагына таасир эткен конкреттүү жана абстракттуу түшүнүктөр, адамдар ортосундагы мамилелер зат жөнүндөгү туюмдарды топтоштурат да, конкреттүү, абстракттуу маанидеги заттык атоолорду алып келет. Заттардын түшүнүгүн билдирген сөздөр: *адам, тоо, суу, мөңгү, темир, жаан, жүрөк, акыл, сүйүү, кыял* ж.б.

Заттын өзүнө тиешелүү, мүнөздүү белгилери (сапаты, формасы, даамы ж.б.) атоо катары сын атоочту (чоң, сүйрү, ачуу ж. б.), кыймыл-аракеттин мүнөзүн туюндурган (тез, ылдам, жай ж. б.) тактоочту, санды туюндурган сан атоочту, заттын кыймыл-аракеттик белгилерин, абалын туюндурган этиш сөздөр пайда болот. Мына ошентип, биздин айланабыздагы туюмдар менен байланыштуу атоолор — сөздөр лексиканын корун түзөт.

Түшүнүктөр менен байланышкан атоолор сөздүк маанини туюндурат, сөз маанилери жөнүндөгү илим **семасиология** деп аталат. Эми сөз маанилери кантип ажырайт, кандайча окшош болот деген суроо келип чыгат.

Заттар же кубулуштар өзүлөрү бирине бири окшош келет, ошондуктан атоодон мурун адам баласынын акылында типтештирилген окшоштук же кескин айырмачылыктар байкалат. Бири-бирине типтеш туюмдар бирдей аталып, жакын маанилеш сөздөрдү — полисемияны (көп маанилүүлүктү) түзүп, ага образдашкан окшош элестүү, көркөм боёкчолуу маанилер өтмө маанилерди түзүп калат. Кокустуктан тыбыштык түзүлүшү бирдей келип калган сөздөр омонимдик түгөйлөргө айланат, ар башка аталыштагы бир типте жата турган түшүнүктөгү сөздөрдүн катары синонимди түзүп, таанып-билүү учурунда бирине бири көлөмдүк, сапаттык ж.б. белгилери боюнча

карама-каршы келген сөздөр антонимдер болот. Ошентип, сөздөрдүн семантикалык маанилеринин түрлөрү келип чыгат.

§ 15. СӨЗДҮН КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮ (ПОЛИСЕМИЯ)

Полисемия — көп маани, көп маанилүүлүк жөнүндөгү илим. Сөздүн көп маанилүүлүгү кантип пайда болот?

Бизди курчап турган айлана-чөйрөдө окшош заттар, кубулуштар, окуялар болот. Алар бирин бири толук окшоштурбаса, айрым бир белгилери боюнча окшошот, дал келет. Улам жаңы заттарды ойлоп табышат. Ошентип бирин-бири тууроочулук да келип чыгат. Мындай учурда окшош заттар, кубулуштар, окуялар бирдей түшүнүктү пайда кылат да, алардын аталышында улам жаңы сөз ойлоп таппастан, мурдагы эле сөздөр менен атай салышат. Ошентип көп маанилүүлүк (полисемия) кубулушу пайда болот. Алар омонимдер менен окшош, бирок айырмалуу жактары маанилик өзгөчөлүктү түзөт да, окшоштугу сырткы кейпінде гана учурайт. Аны жогоруда көрдүнөр.

Айырмачылыктын негизин полисемия менен омонимиянын пайда болуу булактарынан көрөбүз. Эгерде омонимия кокустуктан окшош аталып калган ар башка түшүнүктөн пайда болсо, полисемия заттардын, окуялардын, кубулуштардын окшоштугунун негизинде пайда болот. Аны мындай мисалдардан карап көргүлө:

Туяк — 1. Малдын шыйрагынын учундагы катуу мүйүзчө. 2. Өтмө мааниде. Адамдын артында калган эркек баласы.

Тырмак — 1. Адамдын колунун, бутунун манжаларынын учундагы жумшак сөөкчө. 2. Тырмактын учундагы кесип салуучу бөлүкчө (тырмагым өстү).

Табак — 1. Тамак салынуучу, эт тартуучу идиш. 2. Тамак-аш (табакты кайсы дасторконго тартабыз). 3. Тамак ичүүгө келген элдин саны (канча табак эл экен?).

Полисемия пайда болуу ыгына карата **метафоралык, метонимиялык, синекдохалык** жолдор менен пайда болот.

Метафоралык жол менен пайда болгон көп маанилүүлүк заттардын, кубулуштардын, окуялардын тышкы окшоштугунун негизинде маанилер оошот. Тышкы жалпы окшоштуктар, белгилер метафоризацияланууга негиз түзөт, натыйжада тектеш маанилердин бутагы келип чыгат.

Мисалы:

Ком — 1. Төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерселер, чом. *Төөлөргө жүк жүктөлбөйт ком болбосо. (Барпы)*. 2. Уйдун, төөнүн абдан семиргенде пайда болгон жон майы. Төө семирип ком алган, ком алганда чоң алган. *(Тоголок Молдо)*.

Метонимиялык жол заттардын маңыздык, мезгилдик, мейкиндик жалпылыгынын негизинде пайда болот, айрым учурда маңыз катары заттын эмнеден жасалгандыгынан да келип чыгат.

Мисалы: Мейкиндикте алган орду боюнча пайда болгон метонимия:

Класс. 1. Мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрүнө карата топко бөлүнүшү (5-класс); 2. Ошол топтогу окуучулар үчүн арналып бөлүнгөн мектеп бөлмөсү.

Мезгилдик катышка карата пайда болгон метонимия:

Ай 1. Планетанын бирөө. 2. Күндүн жана өзүнүн огунда айлануунун негизинде пайда болгон он экиден бир бөлүгүн билдирүүчү мезгил.

Маңыз, көлөм, зат жайланышкан орунду ж. б. билдирүүдөн пайда болгон метонимия:

Чыны 1. Суюктук, чай куюу үчүн пайдаланылуучу идиш. 2. Чынынын ичиндеги тамак, суу (беш чыны ичтим).

Жыгач 1. Көп жылдык дарак өсүмдүктөрүнүн жалпы аты. 2. Отун (жыгач суу болуп, от күйбөдү). 3. Жыгач эмерек, мебель (үйү толтура эле жыгач).

Ч. Айтматов 1. Жазуучу. 2. Айтматовдун чыгармаларынын жыйыны (Айтматов басмадан чыгыптыр; Айтматовду окудум).

Синекдохалык жол менен пайда болгон полисемия заттын тышкы белгилерине, көлөмүнө, б. а. бүтүндү бөлүк катары, бөлүктү бүтүн катары атоо менен пайда болот.

Мисалы:

Кол 1. Адамдын эки ийининен баштап, манжаларынын учуна чейинки мүчөсү. 2. Малдын алдыңкы буту. 3. Беш манжа.

49-көнүгүү. Төмөнкү полисемиялуу сөз маанилеринин кайсы жол менен жасалганын аныктап, ар бир маанисине мисал келтиргиле.

Кыял 1. Ойлогон ой; тилек кылган, эңсеген ой; фантазия. 2. Мүнөз. 3. Оюунун бир түрү.

Мүлтүлдө 1. Бир калыпта турбай кылтылдоо, ойноктоо.

2. Улам бирине жагынып, же өз пайдасына карай эки тараптын улам бирине ооп кылтылдоо, чыныгы жүзүн билдирбөөгө аракет кылуу.

Муун 1. Адамдын жана жаныбарлардын сөөктөрүнүн же чемирчектеринин кыймылга келип туруучу кошулган жери. 2. Каруу, күч, кубат. 3. Өтмө мааниде. Кээ бир өсүмдүктөрдүн бөлүк-бөлүк болуп турган жери, муунактары. 4. Ата-бабанын укум-тукуму; жашташ адамдар, курбулар. 5. Грамм. Сөздөгү бир ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбыш.

Ички 1. Ич жагын караган. 2. Ич жактагы, төр жактагы. 3. Ичтеги, жарыялана элек, көмүскө. 4. Өз ич арасына гана таандык, башкаларга, бөтөн тарапка тиешеси жок.

50-көнүгүү. Төмөнкү «Көз» деген сөздүн маанилеринин ичинен метофоралык, метонимиялык, синекдохалык маанилерди ажыраткыла. Ар бирине мисалдар келтиргиле.

1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү.
2. Бир нерсенин тешиги, жылчыгы, ачык бөлүгү, көзөнөгү.
3. Куржундун бир жак бөлүгү.
4. Көбүнчө шакектин кичине асыл таш, мончок ж.б. орнотулган жери, бөлүгү.
5. Терезенин ачылууга ылайык бөлүгү.
6. Күндүн, айдын бети.

51-көнүгүү. «Баш» жана «Тарт» деген сөздүн маанилерин сөздүктөн карап, жогоркудай талдагыла.

Эскертүү:

Көп маанилүү сөздөр сөздүктөрдө араб цифрасы менен, ал эми омонимдер рим цифрасы менен берилерине көңүл бургула.

Көп маанилүү сөздөр туунду жана өтмө маанилердин негизинде пайда болот. Омонимдин ар бир мааниси түз маани катары колдонулат, андай болбой туунду, же өтмө маанини (мындай маани коннотациялык маани деп аталат) пайда кылса, анда ал көп маанилүүлүккө айланат.

Мисалы:

жык деген сөздүн омоним да, полисемия экенин да карагыла:

Жыйнаштыр. Этиш 1. Жыйнаштыруу, жыйнап, иреттеп коюу. 2. Токтотуп коюу, кандайдыр бир ишти андан ары улантпай, токтотуп таштоо.

Жык I. Этиш. 1. Тикесинен турган нерсени узунунан түшүрүү, жыгылган абалга келтирүү. 2. Женүү, женилүүгө аргасыз кылуу. 3. Буруу, бир жакка багыт алдыруу (суу жөнүндө). 4. Дуушар кылуу, бир нерсеге милдеттүү кылуу, чыгымдатуу.

Жык II. Абдан толуу, абдан көп болуу.

Көнүл бурдунарбы, **жыйнаштыр** сөзү көп маанилүүлүккө гана ээ, ал араб цифрасы менен гана белгиленди. Экинчи **жык** сөзү омоним I, II рим цифрасы менен, ал эми полисемиялык маанилер 1, 2, 3, 4 араб цифрасы менен берилди.

52-көнүгүү. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн бир канча полисемиялуулуктарды таап, дептеринерге көчүргүлө.

§ 16. ТАБУ ЖАНА ЭВФЕМИЗМ

Табу деген түшүнүк элдин аң-сезими менен байланыштуу. Жаратылыштан, табияттан коркунуч алып келет деген сезимде түшүнүктөрдү башка сөздөр менен айырбаштайт, б. а., **тергөө сөздөр** деп да аталат: *Карышкыр* деген сөздү айтса, малды жеп, кырып кетет деп, *кудайдын ити, кашабаң, бөрү, көк серек* деген синонимдер менен алмаштырышкан.

Тергөө, табу сөздөрдүн пайда болушуна социалдык, гносеологиялык жана психологиялык себептер өбөлгө түзгөн. Табу дайыма эле синонимди пайда кыла бербейт, көпчүлүк учурда нагыз түшүнүктүн аты аталбай калат, т. а. тергелген нерсенин аты колдонулбастан, анын ордуна табу сөз гана колдонулуп, ал элге кенири тарап кетет. Табу көркөм чыгармаларда өтө аз учурайт. Себеби ал өтмө мааниде колдонулбайт, т. а. табу өзүнүн табияты боюнча түздөнтүз атоого жакын турат. Ал эми бул болсо анын эл үчүн коркунучтуу жана ыйык туюлган нерселердин атын атагандыгы менен шартталат. Алсак, кыргыздар ыйык жандык катары эсептелген бугу деген түшүнүктү берүүдө Ч. Айтматов Мүйүздүү эне, Бугу эне, Умай эне деген табуну колдонгон.

Табу сөздөр элдин коомдук-социалдык абалы менен тыгыз байланышта болгондуктан, көбүнчө ал оозеки чыгармаларда, эпостордо же кары адамдардын кептеринде учурайт. Адамдын аттарын тер-

геп айтуу да бүгүнкү күндө кездешет. Ошентип, табу сөздөр аркылуу кыргыз элинин өткөн доордогу жашоо турмушунан, үрп-адат, көз караштарынан маалымат алабыз.

Эвфемизм одоно, айтууга ыңгайсыз сөздөрдү башка жагымдуу сөздөр менен алмаштыруудан келип чыгат. Бул элдин маданияты менен байланышкан. Элдик жана тилдик маданияттуулук катары эсептелет. *Бооз* деген түшүнүк малга карата колдонулса, адамга карата *боюнда бар, кош бойлуу, кош кабат* деген сыяктуу синонимдер менен алмаштырылат.

Эвфемизмдер — синонимдердин бир түрү. Эвфемизмдер лексикалык составда өтмө маанини пайда кылып, айрымдары адабий нормага айланат. Алар тилде синонимдүүлүктү жаратат. Мисалы: кечигүү — кармалуу, толду — эттенди — семирди. Эвфемизмдер коомдогу адамдардын жүрүш-турушунан, этикалык нормадан, сылыктыктан улам жаралып, көпчүлүгү нукура эвфемизмдер катары адабий тилибизден орун алса, айрымдары контексттик, индивидуалдык синонимдер катары белгилүү бир көркөм-чыгармада гана жашап калат.

Эвфемизм — көркөм сөз каражаттарынын бири. Элдин жашоо турмушу, ички маданияты менен тыгыз байланышта. Эвфемизмдер тээ алмустакта эле жаралган. «Манас» эпосунан көптөгөн эвфемизмдерди жолуктурабыз:

Казы байлап бул өзү	Кытайдын алы келбеген.
Толгон экен шиши да.	Этегин эч ким ачпаган,
Кумга төөсү төлдөгөн	Эчактан сыйлап көпчүлүк
Көп байлыгын жыйноого	Ээнбаш сөздү айтпаган.

(«Манастан»)

Эвфемизмдер көркөм чыгармаларда түгөйлөр катары кенири учурайт. Эвфемизмдер структуралык жактан сөз түрүндө да, фразеологизм түрүндө да учурайт жана алардын мааниси контекст аркылуу аныкталат.

Фразеологизмдер өтмө мааниде туруу менен түз маанидеги сөздөргө маанилеш келет: *Жыш токой, эгин* дегендин ордуна *чычкан мурду жөргөлөгүс* деген фразеологизм колдонулат.

Фразеологизм — өтмө, образдуу маанини берүүчү ыкма.

Диалектизм же тилдин территориялык чектелген түшүнүгү болуу менен адабий тилде синонимди пайда кылат: *Дос, жолдош, орток*.

Бул сыяктуу ыкмалар ички булактардан пайда болгон синонимдер деп аталат. Мындан тышкары башка тилден кирген сөздөр да эне тилибиздеги сөздөргө маанилеш келет, булар тышкы булактардын негизинен пайда болгон синонимдер болуп эсептелет: *колдоо, демөөр, спонсор, мелдеш, соревнование, мөөнөт, срок* ж.б.

53-көнүгүү. а) Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү синонимдерди түрлөрүнө ажыратып, толук, толук эмес, контексттик экенин далилдегиле.

Апамдын деги кимге **сүйлөп**, ким менен **жекелешип**, **урушуп** жатканы белгисиз. Ошондон улам байкуш апамдын **кара жини кармай** кетти окшойт. **Урушкан** сайын атама айтып жүргөн **дооматына** өтүп кетти окшойт. Биз бала болсок да апамдын бул **дооматына** өзгөчө бир **чатак** бардай карачубуз. Анткени башка эч бир **жемеге** чым этип койбогон атам ушул алтын сөйкө дегенди укканда каны бир башкача **бузулуп кетер** эле... Көрсө, ошентип **араздашкандардын** аз-аздан ачуусу кетет тура. (К.А.)

б) Төмөнкү синонимдерге мисалдар түзүп, маанисинин алыс-жакындыгын аныктагыла.

Чөнтөк, калта, чонтой; үлгү, өрнөк, таалим, нуска, мисал; Кумар, мооку, ышкы; Жашы, жашоору, ыйламсыра, бошо; Акылсыз, бейакыл, наадан, эселек, эсер; Кекеч, сакоо, чүчүк.

54-көнүгүү. Төмөнкү кыска тексттен кара тамга менен жазылган сөздөрдү маанилешине карата ажыраткыла: Доминанттарын таап, салыштыргыла.

Катты окуп бүткөнүмдө бир **шүмшүк** үстүмө **жугунду куюп жибергендей** эле болду. Өлчөсү курусун, **эң жаман** кат экен. Мынчалык **ачуу** сөздөрдү өмүрү угуп көргөн эмесмин. Калыстыгы жок бир **бейадеп** баарыбыздын бетибизге **жок жерден көө сыйпап** жибергенине чыдабай, адегенде аябай катуу жиндендим.

Аз-аздан кийин бой токтотуп, ойлоп көрсөм, **маркум** апамды **жашырганыбызга** үч жылга аяк басыптыр. Айылдагы аталаш туугандарыбыз кышкысын атаңарды шаарга алып кеткиле, ошол жерден бир **бойдок** кемпир таап **кошуп коёбуз** дептир. Айылда **башы бош** кемпир деген калбай калса керек. (К.А.)

55-көнүгүү. Бул эвфемизмдердин, табулардын колдонулуш себебин айткыла. Доминантын тапкыла. Ар бирине мисал берип, сүйлөмдөр түзгүлө; катарын таап, ага да мисал келтиргиле.

Төрөдү, көзү өттү, оозунан ак ит кирип, кара ит чыкты, бети ачыла элек кыз, жаман оору, сылтып баскан адам, азиз киши.

§ 17. КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНДАГЫ АКТИВДҮҮ ЖАНА ПАССИВДҮҮ СӨЗ КАТМАРЛАРЫ

Тилдеги сөздөр коом менен байланыштуу. Ал өзгөрсө, өркүндөсө, лексикадагы сөздөр да өзгөрүүгө учурап, кээси коомдук шартка туура келбегендиктен, колдонуудан чыгып турса, айрым бир жаңы заттар, кубулуштар менен бирге жаңы сөздөр келип толукталып олтурат. Ошондуктан тилдин лексикалык составы кыймылдуу келип, өзгөрүп, өнүгүп турат.

Күнүмдүк жашоо-турмуштагы байма-бай колдонулуп туруучу буюмдардай, дайыма пикир алышуунун негизин түзүп турган сөздөр бар: *кел, кет, тур, суу, нан, жаша, айт, сүт, аба, тамак* ж.б. көптөгөн сөздөр дайыма биздин пикирлешүүбүз катары активдүү катмарга кирет.

Коомдун өнүгүшү менен айрым бир түшүнүктөр учурдун талабына жооп бербей калгандыктан, алар эскирип, кээ бирлери такыр колдонуудан чыгып калса, кээлеринин аталышы башка сөздөргө орун бошотот. Мындайлар көөнөргөн сөздөр деп аталат да, пассивдүү катмарга кирет. Көөнөргөн сөздөрдү эки топко бөлүштүрүүгө болот, алар — архаизмдер, историзмдер.

Архаизмдер — колдонуудан биротоло чыгып калган түшүнүктөр болбостон, түшүнүгү бар, аталышы учурга жооп бербестен, башкача аталышка ээ болуп калган сөздөр: *буурусун — соко, буулум — кымбат кездеме аткаруу комитети — акимчилик* ж.б.

Историзмдер же тарыхый сөздөр деп аталган катар коомдук тарыхый шартка карата келип, колдонулуш чөйрөсү зарылчылыкты түзбөй калганда колдонуудан чыгып кете берет. Мындай сөздөрдүн катарын көпчүлүк учурда коомдук, саясий, административдик башкаруу ж. б. түшүнүктөрүн туюндурган сөздөр түзөт. Алар колдонуудан биротоло чыгып, илимий изилдөөлөрдө, тарыхый чыгармаларда атайын каражат катары колдонулат: *удайчы — хан ордосун кайтаруучу, парванчы — хандын жарлыгын жарыялоочу, мударис —*

медреседө сабак берүүчү, дарс — сабак, каракелтек — элден чогулган жардамчы күч, ополчение, жаңгер — согушчул, жеңүүчү.

Лексиканын пассивдүү катмарын бир гана архаизмдер, тарыхый сөздөр түзбөстөн, терминдик кесиптик жана неологизм сөздөр да түзөт.

Терминдик жана кесиптик сөздөр илимдин же эл чарбачылыгынын тиешелүү тармагына гана түшүнүктүү болуу менен бирге ошол тармактарда гана колдонулгандыктан, жалпы элдик пикир алышуунун куралы боло албайт.

Мисалы: медицинадагы: *анестезиолог, операция, папаверин, но-шпа, вич* ж.б., физикадагы: *масса, оордук, тартылуу күчү, ампер, вольтметр* ж.б. жыгач устачылыктагы: *сүргү, араа, мык, көк, керки* ж.б. ошол кесипчиликте, иш убактысында гана колдонулуусу менен чектелген мүнөзгө ээ. Бул сөздөрдү бардык элдин сүйлөшүү куралы деп эсептей албайбыз, иш уюштуруу, же маалында жалпы иш кызыкчылыгына карата колдонулат деп билебиз.

56-көнүгүү. Төмөнкү архаизмдерди, тарыхый сөздөрдү түшүнүү менен ар бирине ылайык чакан түшүндүрмө жазгыла. Түшүнүгүнөрдүн аныктыгын билүү үчүн сөздүктөргө кайрылгыла.

Хан, бек, нөөкөр, ордо, элүү башы, эмир, шах, султан, аталык, кыр көрсөтүү, кесипчилик уюм, дилде, от араба, кол араба, айдакчы.

57-көнүгүү. Төмөнкү чакан тексттен алынган көөнөргөн сөздөр түшүндүрмөсү менен берилди. Бул Х. Карасаевдин «Камус нааме», «Манас» сөздүгү деп аталган чыгармаларынан. Көөнөргөн сөздөрдү түр боюнча ажыраткыла.

«Байла, Жакып чалды деп,
Басып калды жабылып.
Бай Жакып шондо кеп айтат:
«Балдарым токто» — деп айтат.
Күнөөм болсо, балдарым,
Күндөңдү мага камдагын
Шоктугум болсо, балдарым,
Зоолунду мага камдагын.
Дос кишини кам көрүп,
Убалга бөөдө калбагын».

(«Манас» эпосунан.)

«Күндө», «зоолу» деген фарсы сөзү. Экөө тең эле колго, бутка салына турган кишен. «Күндө» — арабча кылмыш, «дос» — фарсыча тамыр, ынак.

Ойлогула балбандар,
Көк темирден туулга,
Кимдер ыкшап кийбеген.
(«Семетей» эпосунан.)

«Туулга» — байыркы түрк-монгол сөзү, жоокерлердин баш кийими. Монголчо — «дуулга», калмакча — «дуулгх», өзбекче — «дабылга», казакча — «дулыга».

58-көнүгүү. Х. Карасаевдин «Накыл сөздөр» сөздүгүнөн алынган тексттен көөнөргөн сөздөрдү таап, талдоого алгыла, сөздүгүн түзгүлө.

Алыска минсе чарчабас,
Кара байыр казанат.
(«Манастан».)

Казанат минип ойноткон
Калгандыр дүйнө кыйладан.
(Элдик ырлардан.)

«Казанат, кааназат» — эл адабиятында айтылуучу буудан, күлүк, чыдамкай аттардын сапаты.

Ушул күнгө чейин чыгып келген сөздүктөрдүн биринде да, «казанат» деген сөздүн теги ачыла элек. «Казанат» — эки сөздөн биригип калган. Иран тилдеринде «хане» — үй, «зад» — бала деген маанини туюндурат. Демек, «ханезад» — үйдө туулган жылкы.

«Кара байыр» — мыкты аттын сапаты. Биздин оюбузча, «кара» — мал, «байыр» — үйүр деген мааниде, казанат // каназат синонимдер.

Калем тарткан сыядай,
Кашынды бир пас ырдайын.
Каз элечек жарашкан,
Башынды бир пас ырдайын.
(Элдик ырлардан.)

«Каз элечек» — койкойто оролгон жакшы, апакай элечек. Кээ бирөөлөр кадимки каз сыяктуу апакай жана койкойгон деп түшүндүрөт. Бул туура эмес.

«Каз» сөзүнүн төркүнү — Өзбекстанда чыгарылган ак жибек кездемеге барып такалат. Аны көбүнчө селдеге, аялдардын баш кийимине колдонушкан. Ошентип фабрикада токула баштагандан кийин бул кездеме колдон токулбай калган, ошол жибектин аты «каз» деп аталар эле. «Каз» — кыргыз, өзбек тилдеринде «каса, хоса» делинип, каз элечек — жибектен оролгон элечек деген түшүнүктү берет.

59-көнүгүү. Тексттеги көөнөргөн сөздөрдү ажыраткыла.

Таласка келгени, Манас тегерегине не бир мыкты азаматтарды жыйнайт. ларга аркар аяк, жез билек ат жакшысын мингизет, тон жакшысын кийгизет. Жегендери сары казы, кыйма жап. Жарак жасоо, күндө күрөш, ат үстүндө кармаш. Машыгуу. Ушунун баарысына Жакып нааразы болот. Анан Манаска айтат— Мен жыйнаган мүлк кана, мен ыйнаган мал кайда? Баарын жоготтун. Ушбу сенин кылганың? Балалуу болду деп жүрсөм куу баш бойдон экенмин. Көзүнө дүнүйө ысык, мал ысык болгон ча менен Манас айтышпайт. Бир адамга билинбей, жан кишиге көрүнбөй, түн катып, кетип калат.

§ 18. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ДИАЛЕКТИЛЕР МЕНЕН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Адабий тил жалпы элдик тилдин негизинде калыптанат. Ал бардык диалектилер үчүн түшүнүктүү болгон, тилдик нормаларга (фонетикалык, орфографиялык, грамматикалык ж. б.) баш ийген, мамлекеттик, коомдук иштерди жүргүзүүгө ийкемдүү болгон орток тил болуп саналат. Ал эми диалектилерди адабий тилден айырмалап турган тилдик-территориялык белгилери боюнча аныктайбыз. Айрым бир аймакта жашаган эл тилдик өзгөчөлүккө ээ болуу менен адабий тилден ажырымда экендиги байкалат. Мындай айырмачылык жергиликтүү өзгөчөлүккө учуроо менен ал жерде жашаган адамдар үчүн байкала бербейт. Бирок коомдук иштерди аткаруу учурунда, жазуу иштеринде, окутууда кагаздарын толтурууда, массалык маалымат каражаттарында пайдаланууга ийкемсиз. Анткени коомдук иштер адабий тилдин нормасында аткарылуу менен, адабий норманын чегинде бардык элдер үчүн түшүнүктүү, ынандыдуу болууга тийиш.

Жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү диалектилер деп айтабыз. Кыргыз тилинде түндүк жана түштүк диалекти деген эки чоң топ бар экендигин билесинер. Ал эми территориялык жактан анча чоң эмес аймактагы тилдик өзгөчөлүктөр говорлор деп аталат. Кыргыз тилинде Чүй, Талас, Ысык-Көл, Нарын, Тогузторо, Чаткал ж. б. говорлор бар.

Тилдик өзгөчөлүктөрдү адабий нормадан айырмалап турган фонетикалык, лексикалык, грамматикалык белгилери боюнча бөлөбүз. Эгерде адабий нормадан айрым бир тыбыштык жагынан гана өзгөчөлөнүп турса, ал фонетикалык диалектизм деп аталат: *Тоо//тов, суу//суу, келде//к лл, сызгыч//чызгыч, сагыз//чаккыч, кем//к м, маки//баки, пияз//мияз, үбөлүк//увалик, галош//к лиш, баар//бапор, атлас//аллас, депкир//к пкир, тарелка//далинке* ж. б.

Адабий нормадан түшүнүктү атоо учурунда сөз катары айырмаланып калган болсо, анда **лексикалык диалектизмдер** деп аталат: *Балапан//жөжө//чыбый, кур//бел боо, сөйкө//иймек//сырга, музоо//торпок, акча//пул, дөңгөлөк//кылдырек, чака//челек, таз//к л, сокур//көр* ж.б.

Адабий нормадан айрым бир грамматикалык категориялардын колдонулушу боюнча айырмачылыкка ээ болсо, ал грамматикалык диалектизмдер деп аталат: *ушул жерде//ушуетте, бул жакта//буетте, келет//келеттер, келе жатат//келе жатыры, башынан//башыдан, куурдак//куурма, ачыма//ачкыл.*

Диалектилик сөздөр адабий тилдин ар тараптан өнүгүшүнө тиешелүү даражада түрткү болот, бир аймактагы жок түшүнүктөр — атоолор экинчи аймакка тароого, адабий тилдин базасын кенейтүүгө шарт түзөт, тилде синонимдин катарларын пайда кылат.

Мисалы: **чыны** деген сөз менен катар **пиала**, **эрин** менен катар **илеп**, **төмөн** (адам) сөзү менен **пас**, **сөйкө** менен бирге **иймек**, **сулуу** менен **чырайлуу** ж.б. сөздөр катар синонимди байытып келет. Түштүк аймактагы айрым өсүмдүктөрдүн аттары адабий нормада болбогондуктан алар адабий сөздөрдүн өзүнчө катарын түзүп калды: *бээ алма, анар, пахта, инжир* ж.б.

Диалектизмдер көркөм адабий чыгармаларда окуя болуп жаткан доорду, кейипкерлер жашаган чөйрөнү, анын кулк-мүнөзүн ж.б. чагылдырыш үчүн атайын ыкма катары пайдаланылат. Мисалга, өзүңөр окуп келген Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана «Келкел» тарыхый романдарындагы диалектизмдер өзүнүн доору, аймагы менен шайкеш.

60-көнүгүү. Төмөнкү диалектилик кепте жазылган сүйлөмдөрдөгү диалектизмдерди түрлөргө (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) ажыраткыла. (Бул материал Б.М. Юнусалиевдин «Тандалган эмгектер», Фрунзе, 1985, 270-б. илимий монографиясынан алынды).

1. Ушуйетте тушлуп, ушуетте катта болгонуз, ич жакка барган эмес-пиз. 2. Эми шалыны /күрүчтү/ мына эки айдап, көң салдык, суукамдадык, ылаймач /баткак/ кылып септик. 3. Муну гала гөw менен жэнчтик (гал гөw (гал -майда гөw-өгүз) майдалап, топурагын жанчтык деген мааниде). 4. Чаар-Таш, Ак-Сери *йлөw* лөрдө мал баккамын. 5. Ол убакта курулуш болгон эмес, талаада жатып, талаада багып, кечеси менен, күндүзү менен күтүп баккамбыз. 6. Анан жайлимө-жайлөw багып, дал шул өтөктөргө багып, Орто-Төбөдө келевиз. 7. Ак эмгек иштечи эдек да. 8. Ана шулорду багып кегеммин да.

61-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү диалектилик-тилдик өзгөчөлүккө карай топторго бөлүштүргүлө. Адабий тилдеги синонимин, диалектизмдин коюп, сүйлөмдөр түзгүлө, кайсы говорго тиешелүү экенин байкагыла.

Күйөw, баратыры, жайлоw, м л /айлана-чөйрө, квартал/, аташ күрөк /кычкач//кыпчыкей/, шайлоо (сайлоо), зардек /сабиз/, жүрүн, жакан-дос/жер төшөк/, ише /шише/, зыя /сыя/, оногу /ал/, моногу /мына бу/, барыштылар, бадбод /чоң кесе/, айза /найза/, атасыга, атасыны, атасыда, атасыдан.

62-көнүгүү. Төмөнкү тексттеги диалектизмдердин стилдик колдонулуш максатын байкагыла, синонимин коюп көргүлө.

— Ошого ичим күйөт да, кайсы күнү кызым ол эжекейлердин үйүгө сув алып келип бериптир. Мен шунча алаам кылып, ону жекирип койдум. Өзүмө жардам бербейт анан каяктагы...

Бардык аялдар Ажар эжени кетире койбой тегеректеп алышты.

— Жанындагы шеригичи?

— Нуржандыкы танды-кеч тиктегени эле китеп, кагаз. Ачкосун тагып алат көзүнө. Менин тилим да кевейт аспырантур беле, бир балаа деген окуу бар имиш, шондо окууга барат имиш.

— И-и, баса, ол эжекей өзүям раса күчтүү деп калышат, аа?

— Оо, келиндер, — деп бек улантты сөзүн Ажар эже, — ошон көрө, шол эки мейман эжекейди колдон келишинче сыйлап жүргөн дурус. Бирөвдүн элиде мусаапыр болуп жүрөттүр.

— Ырас, ыймандуу, акыл-эстүү кыздар, бовосо биздин шу тов-таштарыбыздын арасында иштегени келибатты эле, шартыга көнүп, — дешип жайма-жай сөздөр сүйлөнө баштады. (Б.С.)

63-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү диалектизмдерди да өзгөчөлүгүнө карай талдагыла.

1. Хич ким жок экен. 2. Ойагы жантактар, буйагы чычырканактар экен. 3. Бир жүзү алтымыш жыл өттү. 4. Онон нарагы калып каган. 5. Жигирм бешинчи жылдары к н чыккан. 6. Ушу к ндин чыкканыга эллик жылдан ашты. 7. Мурда келип көөлөп кеткен дешет. 8. Жамгырдын сууну толтуруп коюп, эгин сугарып, тиричилик кылган экен. 9. Бозунач эгиз /бийик/ жерге чыгат.

64-көнүгүү. Өзүнөр жашаган аймакта адабий нормадан айырмаланган тилдик өзгөчөлүк барбы? Болсо, аларды мугалиминер менен бирдикте талдап көргүлө, адабий тилден эмнеси менен айырмаланырын айткыла.

§ 19. КЫРГЫЗ ОНОМАСТИКАСЫ АНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Ономастика — энчилүү аттар жөнүндөгү илим. Энчилүү аттар бир канча түргө бөлүнөрү силерге белгилүү. Адам аттары, жер-суулардын, жылдыздардын, мекемелердин, мамлекеттердин, басылмалардын ж. б. аттары атайын коюлуп, өзүнчө бир мааниге ээ. Ар бир аттын коюлушу белгилүү бир коомдук, тарыхый же дагы бир шартты туюндурат. Биздин күнгө чейин келип жеткен энчилүү аттардын айрымдарынын сыры бизге белгилүү болсо, айрымдарыныкы белгисиз, чечмеленүүнү талап кылат. Адам аттарынын кээ бирлери башка тилден кирип, түшүнүксүз кала бергендери бар: Жамал — сулуу, ажарлуу, Абды — кул, Азиз — урматтуу, кымбат, Аким — кудурети күчтүү, Кадыр — урмат, нарк, Зуура — Чолпон ж. б. аттар араб сөздөрү болуп эсептелет.

Жер-суулардын аттары өзүнчө бир чечмелөөгө муктаж. Байыртадан келе жаткан Булакбашы, Нарын, Дөрбөлжүн, Ханабат, Күрмөнтү, Долоноту, Ысык-Көл, Карасуу ж. б. аттардын келип чыгышы кызыгууну туудурат. Айрымдары легендалар менен байланышса, кээси илимий тактоонун натыйжасында чечмеленет.

Нарын жана Дербөлжүн кыргыз жана монгол тилдеринде бирдей кездешүү менен, *Нарын* — ичке, кууш дегенди билдирсе, *Дербөлжүн* — төрт чарчы дегенди туюндурат, *Кара* деген сөз монгол тилинде чоң, *кол* — монгол тилинде суу деген түшүнүктү берет. Демек, *Карасуу* да, *Каракол* да синоним — Чоң суу деген туюмду билдирет. *Абад* — шаар (араб тилинде), хан — падыша деген мааниде, демек, падыша бийлик кылган шаар же падышанын шаары. *Күрмөнтү* таштак менен синоним, *Долоноту* долонолуу менен синоним. Ысыккөл жөнүндөгү ар кандай легендаларды негиз кылып албасак, илимий жагынан *туздуу*, *тоңбогон* деген мааниге шайкеш келет.

Ошентип, ономастика жалпысынан энчилүү аттар жөнүндөгү илим болуу менен, бир канча тармакка бөлүнөт. Адам аттары — антропонимика, суу аттары — гидронимика, жер аттары — топонимика, жылдыздардын аттары — космонимика илимдери болуп аталат.

65-көнүгүү. Төмөнкү аттар эмнеден улам келип чыккандыгын баамдап, айтып көргүлө.

Дүйшөмбү, Дүйшөкан, Шейшембек, Шейшеккан, Шаршембай, Шаршеккан, Бейшембек, Бейшегүл, Жумабай, Жумагүл, Ишембек, Ишенгүл, Жекшенбек, Жекшеккан.

66-көнүгүү. Өзүнөр жашаган жерлердин, суулардын аты эмне үчүн ушундай аталгандыгын айыл адамдарынан сурап тактагыла.

67-көнүгүү. Чолпон-Ата деген жердин аты тууралуу легендага көңүл бургула. Бул сыяктуу легендалардын варианттарын чогултуп, класста талкуу, аңгеме-дүкөн кургула.

Азыркы Чолпон-Ата шаары турган жерде бир кедей адам жашаган экен. Ал байдын малын багып оокат кылуучу дейт. Көпкө чейин балалуу болбой, жашы улгайып бара жатканда, бир кыздуу болот. Ал абдан сулуу, эстүү болуп бой тартат. Кызы чоңоюп келе жатканда, апасы дүйнөдөн көзү өтөт. Абышка менен кызы катуу кайгырат, бирок айла жок, тирүүчүлүк өтө берет, кызы Чолпон экөө эптеп күн өткөрүп оокат кечирет.

Күндөрдүн биринде ошол тегеректеги бай адам Чолпондун сулуулугуна, акылдуулугуна суктанып, бой тартып келе жаткан кызга куда

түшөт. Атасы да ага каршы болбойт. Кыязы, жетишпеген жашоодон өзү да кыйналса керек, кызым кыйналбаса деп ойлогон го. Кызы ары айтып, бери айтып, байга, анан калса, жашы өтүп калган адамга баргысы келбегенин түшүндүрсө, атасы көшөрүп болбой коёт. Ошентип, ата-баланын ортосу сууй түшөт.

Күндөн күн өтөт. Атасына түшүндүрө албаган кыз бир күнү атасы мал артынан кеткенде, тоого чыгып, көз жашын көлдөй төгүп, бул жашоодон аша кечип, тоодон боюн таштамакчы болот. Эңкейип секире берер абалында ал ташка айланат да, калат.

Кечинде атасы үйгө келсе, кызынан дайын жок. Ана келет, мына келет менен кыйла убакыт өтөт. Айылдагылардан сураса, эртең менен тоого бет алганын айтышат. Атасы күйүгүп тоого чыкса, таш болуп катып калган Чолпон эңкейип турат. Картайганда көргөн кызынын абалын көргөн атасы сакалынан жаш агызып ыйлап турат. Же кемпири болбосо, кызынан тирүүлөй ажыраса, айласы куруган чал да секирип өлгүсү келет. Ошол учурда жалгыз кызынан ажыраган абышка да ташка айланат.

Күн ачык турганда Чолпон-Ата шаарынын үстүндөгү тоонун кырында эңкейип турган кыз жана секирип келе жаткан сакалдуу адамдын элеси катып турат дейт. Мына ушул жерди айылдагылар Чолпон жана атасынын элесинен Чолпон-Ата деп атаган экен байыркы заманда. *(Жомок.)*

МОРФОЛОГИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 20. ГРАММАТИКАЛЫК МААНИ, ГРАММАТИКАЛЫК ФОРМА ЖАНА ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

Сөз – тилдин эн негизги бирдиги. Ошондуктан ал тил илиминин ар бир тармагынын изилдөө объектиси да болуп саналат. Тил илиминин түрдүү тармактары өзүнүн милдетине, алган багытына жараша сөздү түрдүүчө аспектиде изилдейт. Маселен, фонетикада жана орфоэпия менен орфографияда сөздүн материалдык негизги болуп саналган тыбыштык составы, сөздүн айтылыш жана жазылыш нормалары жөнүндөгү маселелер каралса, лексикологияда анын лексикалык маанисине байланыштуу маселелер кепке алынат. Ал эми грамматикада болсо тилдеги ар бир сөздүн керт башына тиешелүү лексикалык маани жөнүндө эмес, жалпылаштыруу (абстракциялоо) касиети боюнча андан алда канча өзгөчөлөнгөн грамматикалык маани туурасында кеп болууга тийиш.

Тилдин лексикалык составындагы ар кандай сөздөр сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү түзүү үчүн материал катарында колдонулат, анткени адамдар сөздөрдү өз ара айкалыштыруу, сүйлөм түзүү аркылуу гана ой-пикирин айтып сүйлөшүү, байланыш катыш жасоо мүмкүндүгүнө ээ боло алат.

Бирок сөз айкашында же сүйлөмдө анын составдык бөлүгү болуп колдонулуп жаткан ар бир сөз өзүнүн керт башына таандык лексикалык маанисинен ажырап калбайт, андай толук маани сакталып кала берет. Грамматикалык маани ошол сөздүн лексикалык маанисинен тышшкары пайда болгон жана белгилүү бир грамматикалык форма аркылуу туюнтулган өзүнчө маани болуп саналат. Маселен, *айылдын багы* деген сөз айкашындагы *айыл*, *бак* деген сөздөр бул жерде өзүнүн керт башына таандык лексикалык маанисин жоготпостон туруп, ушул сөз айкашында бактын айылга таандык экендигин көрсөткөн грамматикалык маанилер да пайда болду. Алар илик жөндөмөнүн мүчөсү **-нын** жана үчүнчү жакка айтылган таандык мүчө **-ы** аркылуу туюнтулду.

Лексикалык маанисине назар салып көрсөк, *окуучу, мектеп, кел* деген сөздөрдү семантикалык жактан төмөнкүчө аныктоого болот; *окуучу* – мектепте окуган, мектеп жашындагы бала же кыз; *мектеп* – жаш жеткинчектерге (окуучуларга) билим, тарбия берүүчү окуу мекемеси; *кел* – бир жерден экинчи жерге баруу, белгилүү бир жайга кирүү.

Аталган үч сөздү катыштырып, «*Окуучулар мектепке келишти*» деген сүйлөм түзүп, мындагы ар бир сөздү грамматикалык жактан талдап чыксак, бул сүйлөмдөгү сөздөр өзүнүн, баштапкы лексикалык маанисинен тышкары төмөнкүдөй грамматикалык маанилерге ээ болуп турганын байкайбыз: *окуучулар* – зат атооч, көптүк санда, атооч жөндөмөсүндө, сүйлөмдүн айкындооч мүчөсү; *мектепке* – зат атооч, жекелик санда, барыш жөндөмөсүндө, сүйлөмдүн айкындооч мүчөсү; *келишти* – этиш, көптүк санда, айкын өткөн чакта, сүйлөмдүн баяндоочу. Ар кандай грамматикалык маани өзүнчө грамматикалык форма аркылуу туюнтулат. Грамматикалык форма грамматикалык маанини туюндуруу милдетин аткарган жана анын тышкы материалдык көрүнүшү катары элестелип турган тилдик каражат болуп саналат.

Маселен, барыш жөндөмөнүн мүчөсү **-га** өзүнүн бардык башка варианттары менен бирдикте ушул грамматикалык маанини (барыш жөндөмөсүн) туюндуруу форма катары кызмат кылат: балага, короого, көчөгө, кыштакка, китепке, космоско, түштүккө. Ал эми карагайларды деген зат атоочтун көптүк санда колдонулушун **-лар**, табыш жөндөмөдө турушун **-ны (-ды)** мүчөсү туюндурду. Бул мүчөлөр ушул айтылып өткөн грамматикалык маанилердин формаларына жатат. Этиштин жалпы өткөн уюштуруучу **-ган** жана биринчи жак менен экинчи жактын жекелик, көптүк санын билдирүүчү жак мүчөлөр **-мын (баргамын)**, **-быз (барганбыз)** **-сың (баргансың)**, **-сыңар (баргансыңар)** бул аталган грамматикалык маанилерди туюндуруучу формалардан болуп саналат. Мындай мисалдарды көп эле келтире берүүгө болот.

Сөздүн формасы менен мазмуну (грамматикалык маани) өз ара тыгыз байланышта болуп турат, биринен экинчиси ажырабайт. Ал эми лексикалык мааниси болсо жогоркудай сөздөрдүн ар биринин жеке өзүнө гана тиешелүү болуп, грамматикалык мааниге караганда алда канча конкреттүү келет.

Бирдей типтеги грамматикалык маанилердин жалпылаштырылган жыйындысы грамматикалык категориядеп аталат. Грамматика-

лык категориялар кыргыз тилиндеги төмөнкүдөй сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү: 1) зат атоочтун жогоруда айтылып өткөн жөндөмөлөр-категориясынан тышкары сан, таандык жана жак категориялары бар. 2) Этишке тиешелүүсү – мамиле, ыңгай, чак жана жак категориялары.

68-көнүгүү. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери деген эмне? Грамматикалык форма жана грамматикалык категория жөнүндө эмнелерди билесиңер? Төмөнкү тексттеги сөздөрдүн ар биринин лексикалык жана грамматикалык маанилерин айрым-айрым тандап дептеринерге жазып келгиле.

СУУ

«Суу – адамдын өмүрү. Суу – жердин өмүрү. Суусуз өмүр жок», – дейт чоң атам. Чын эле, ойлоп көрсөм суу кымбат экен. Күн өндүү суу да адамды сүйөт. Бийик тоолордун боорунан атылып чыгып, адамды көздөй ашыгат. Адам аны ооздуктап буруп, эгиндерди, жемиштерди, гүлдөрдү, пахталарды сугарат. Суу эч качан «чаалыктым-чарчадым» дебейт. Адам жумшаган жакка барып, мойнуна таккан милдетти так аткарып берет.

69-көнүгүү. Текстти окуп, грамматикалык категорияларды аныктагыла. Ар бир грамматикалык маанинин кандай формалар аркылуу туюндурулуп жатканын атап көрсөткүлө.

2017-жылды президентибиз Ш.М. Мирзиёев «Эл менен баарлашуу жана адам кызыкчылыктары» жылы деп атады. Ошондой эле, бул жылда элдин жашоо шартын жакшыртуу максатында алардын көйгөйлөрүнө өзгөчө көңүл бурулду. Өлкөнүн экономикасын, илимий тармактарын өнүктүрүүдө орчундуу маселелер жолго коюлду. Өзбекстанды дагы да өркүндөтүү максатында 2017–2021-жылдардагы Аракеттер стратегиясы 2017-жыл 7-февралда кабыл алынды.

§ 21. ГРАММАТИКАЛЫК ЖАНА МЕЙКИНДИК ЖӨНДӨМӨЛӨР

Кыргыз тилиндеги алты жөндөмөнүн үчөө (атооч, илик, табыш жөндөмөлөрү) грамматикалык жөндөмөлөр деп аталат. Калган үч жөндөмө (барыш, жатыш, чыгыш) мейкиндик жөндөмөлөргө жатат.

Сүйлөмдүн же сөз айкашынын тутумунда туруп, грамматикалык жөндөмөлөр төмөнкүдөй грамматикалык мамилени туюндурат:

1. Атооч жөндөмөдө турган сөз, негизинен, сүйлөмдүн ээси болуп колдонулат да, **ким? эмне?** деген суроого жооп берет. Мисалы: Кабыл бир кара суудан кечип алды да, жүгүргөн бойдон дөңгө чыкты.

Сөз айкашынын тутумунда турганда, атооч жөндөмөдөгү сөз көбүнчө аныкталгыч болуп түшөт: тоонун суусу, элеттик адамдар, эрте келген турналар, кант кызылчасы ж.б.

2. Илик жөндөмөсүндөгү сөздөр заттын экинчи бир жакка таандык экендигин билдирип ага **кимдин? эмненин?** деген суроолор берилет. Сүйлөмдө да сөз айкашынын тутумунда турганда да илик жөндөмөсүндөгү сөздөр аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: Бул сөздөр айыл адамдарынын арасында ачык сүйлөндү. (Т.С.) Кары баланы четке коё салып, төмөн жагындагы суунун кемерин чукулады. (А.Т.) Адамдын оюнан тентек, андан күлүк эчтеме жок.

3. Табыш жөндөмө кыймыл-аракеттин тике объектиге багытталышын толуктоочу болуп түшөт, буга **кимди? эмнени?** деген суроо берилет. Мисалы: Биз,чөп чапкыч машина айдаган балдар, Даниярды ошондо биринчи көрдүк. (Ч.А.) Эртеси Данияр экөөбүз аттардыкырманга алып келдик. (Ч.А.)

Мейкиндик жөндөмөлөр кыймыл-аракеттин багытын, турган же жаралган, келип чыккан ордун ж.б. туюнтуп негизинен, мейкиндикке катышы бар төмөнкүдөй мамилени билдирет.

1. Барыш жөндөмө кыймыл-аракеттин багытын, багытталган тарабын (Биз кайыкка түшүп, жээкке жөнөдүк. Илим — элге, суу — жерге.) келип жеткен, токтолгон ордун, чегин билдирет.

2. Жатыш жөндөмө кыймыл-аракеттин болгон ордун, мезгилин туюндуруп, сүйлөмдө, негизинен, орун же мезгил бышыктоочтук, баяндоочтук милдет аткарат. Мисалы: Жайыттагы малга көз салагн болуп, дөбө-дөбөдөтоптошуп отурган карылар кепке киришти. (Т.С.) Элде көп эле чертмекчи бар, бирок көпчүлүгү... «Сары барпыны» черте алышпайт. (К.К.) Баланын көркү — энеде, жылкынын көркү желеде. (Т.)

3. Чыгыш жөндөмөнүн негизги мааниси кыймыл аракеттин башталган, пайда болгон, жаралган орду-түбүн, тегин, себебин ж.б. бил-

дирүү болуп саналат. Мисалы: Төшөктөн турууга заарканасын, те-
резеден бороон ышкырат. (P.Ш.) Кечке маал Сабитахун базардан
кайтты. (К.Б.)

70-көнүгүү. Тексттерди окуп, мындагы грамматикалык жана мейкиндик
жөндөмөлөр кайсылар экенин, кайсынысы кандай мааниде колдонулуп жаткан-
дыгын аныктагыла.

СУУ ЧУЛДУК

Катуу суук болуп турган эле.Тоонун суусу шар агып жаткандыгы-
нан гана тоңгон жок. Суунун агыны акырындаган жери ошол замат
тоңуп, муз болуп жатты. Суунун жээгине муз тоңуп калган болчу.
Чондугу кара чыйырчыктай болгон, көкүрөгү ак жана жону боз чым-
чык муздун үстүндө чуркап жүрдү.

Бир маалда чымчык агын сууга чүмүп кетти. Суунун астында жа-
рым минутача болду да, муздун үстүнө кайра чыкты.

Анын тумшугунда бирдеме жүргөнсүйт. Табылгасын чокуп жеди да,
агып жаткан сууга дагы чүмүп кетти. Ал сууга чүмүгөндө да, кайра
чыкканда да шамдагайлыкты көрсөтүп жатты.

Бул суу чулдук эле. Ал – Өзбекстандын бийик тоолорундагы шар
аккан сууларда жашоочу чымчык.

Суу чулдук сууда эң сонун сүзөт. Суунун түбүндө тамак издеп,
жүгүрүп жүрө берет.

§ 22. ЖАКТАЛЫШ ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

Баяндоочтук милдет аткарган атооч жана этиш сөздөр сйлөмдүн
ээси менен жак жана сан боюнча толук байланышта болуп, грам-
матикалык жактан уюшулган ырааттуу формага келиш үчүн жак
мүчөлөрдү кабыл алат. Демек, сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткар-
ган атоочтор менен этиш сөздөрү жак мүчөлөр аркылуу өзгөрөт.

Жак категориясы кыймыл-аракеттин жана анын субъектисинин
сүйлөөчү жакка карата болгон катышын билдирет. Жак жөнүндөгү
түшүнүк атайын мүчөлөрдүн жардамы менен туюнтулат. Кыргыз
тилинде бул грамматикалык категориянын жалпы мазмунун түзгөн
төмөнкүдөй үч жак бар: I-жак-сүйлөөчүнүн өзү; II-жак-анын сөзүн
тыңдоочу; III-жак сөзгө (аңгемеге) катышпаган, сүйлөөчү ага кай-

рылып, анын өзү менен тикеден-тике сүйлөшпөгөн, бирок жалпы эле сөздүн (аңгеменин) жүрүшүндө бул жөнүндө сыртынан айтылуучу, кеп болуучу тарап. Булардын ичинен I-жак менен II-жак тикеден-тике адамдарга таандык болуп колдонулат, ал эми III-жак болсо адамдарды да, ошондой эле башка жандуу, жансыз заттарды да билгизе алат. Жактын да, сандын да грамматикалык формасы бир, булар бир эле форма аркылуу туюнтулат. Мисалы: мен чабанмын (I-жак, жекелик санда), биз чабанбыз (I-жак, көптүк санда), сен кат жаздың (II-жак, жекелик санда), силер кат жаздыңар (II-жак, көптүк санда) ж. б.

Сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткаруучу атоочтор менен этиш сөздөрдүн жак жана сан боюнча жогоркудай өзгөрүүгө учурап колдонулушу жакталышы деп аталат. Баяндоочтук милдетти аткаруучу сөздүн атоочтун же этиштин болушуна карата жакталыш да жалпысынан экиге бөлүнөт. Анын бирөө атоочтук (көбүнчө зат атоочтук), экинчиси этиштик жакталыш деп аталат.

1. Зат атоочтун жакталышы. Сүйлөмдүн ээси жактама ат атоочтордон турса, анын зат атоочтор менен келген баяндоочу жак мүчөлөр аркылуу айтылат. Мындай учурда сүйлөмдүн ээси менен анын зат атоочтон турган баяндоочу жак боюнча да жана сан боюнча да толук ээрчишет. Сүйлөмдүн жактама ат атоочтон турган ээси кайсы санда жана кайсы жакта болсо, анын баяндоочу да ошол жакка жана ошол санга кошулуп, ээ менен баяндооч грамматикалык жактан өз ара ырааттуу байланышып айтылат. Бирок сүйлөмдүн зат атоочтон турган баяндоочтору биринчи жана экинчи жактагы билдирген жак мүчөлөрдү гана кабыл алат, анткени анын III-жакка тиешелүү болгон атайын жак мүчөсү жок. Демек, тиешелүү зат атоочторго жак мүчө уланып калса, ал I же II жакка тиешелүү болот. Ал эми III жак болсо, биринчиден, ошол I жана II жакты билдирген жак мүчөлөргө, экинчиден, сүйлөмдүн III жактагы жактама ат атоочтон турган ээсине карата аныкталат.

Этиштин өткөн чагынын башкасында (келер чак менен учур жагында) жак мүчөлөрдүн I, II жана III жагы болуп толук бойдон жалгана берет (*барамын, бара жатамын, барасың, бара жатасың, барат, бара жатат*). Бул жагынан алганда этиштин жакталышы менен зат атоочтун жакталышында белгилүү айырма бар.

Жалпы эле жак мүчөлөр толук жана кыска болуп, тыбыштык составы жагынан да өз ара айырмаланат. Зат атоочтор булардын толук түрүн гана кабыл алат.

Зат атоочтордун жогоруда айтылгандай жакталыш өзгөчөлүктөрүн төмөнкүдөй мисалдардан ачык көрүүгө болот:

1) *Жекелик сандагы жак мүчөлөр менен өзгөрүшү:*

I жак: мен жылкычы+ *мын*

II жак: сен жылкычы+ *сың* (жөнөкөй түрү)

сиз жылкычы+ *сыз* (сылык түрү)

III жак: ал жылкычы (жак мүчөсү жок)

2) Көптүк сандагы жак мүчөлөр менен өзгөрүшү

I жак: биз жылкычы+ *быз*

II жак: силер жылкычы+ *сыңар* (жөнөкөй түрү)

сиздер жылкычы+ *сыздар* (сылык түрү)

III жак: алар жылкычылар (жак мүчөсү жок)

2. Этиштин жакталышы. Жак мүчөлөр менен өзгөргөн этиш сөздөр кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгил, убакыт менен байланышта өтүп жаткан, өтө турган же өтүп кеткен процесс катарында көрсөтөт. Ал этиш сөздөр сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарып, сүйлөмдүн ээсин жак жана сан боюнча ээрчип, аны менен толук грамматикалык байланышта айтылат. Мисалы: *Мен үйгө сенин астыңда эле келдим. (С.К.) Ошол бойдон оюндун аягын көрбөстөн, биз да үйгө кайтып келдик. (Ш.Б.) Мен ушул кишинин учукуч инисин издеп жүрөмүн. (А.Т.)*

Бул сүйлөмдөрдөгү этиш сөздөрдөн турган *келдим, кайтып кеттик* сыяктуу баяндоочтор жактама ат атоочтон турган ээни (мен, биз) жак жана сан боюнча ээрчип, кыймыл-аракетти өтүп кеткен (башкы сүйлөмдө) жана өтүп жаткан (кийинки сүйлөмдө) процесс катарында көрсөтү.

Атооч сөздөр менен этиш сөздөрдүн жакталышы көп жагынан бири-бирине окшош келет. Буларга, негизинен, бирдей эле жак мүчөлөр улунаат. Жакталыштын бул эки түрүндө бир аз гана айырма бар.

Алсак, атоочтук жакталышта III жак үчүн атайын жак мүчө уланбайт (бул жөнүндө жогоруда токтолгонбуз), ал эми этиштик жакталышта III жактын учур чагы менен келер чагы үчүн өзүнчө жак мүчө (**-т**) колдонулат: *барат, келет, окуйт, иштейт*. Бирок бул жак мүчө бир гана жекелик санда колдонулат. Мунун көптүктү туюндуруучу түгөйү жок. Ошондуктан III жактын көптүк санын уюштуруу үчүн ал этишке көптүктү билдирүүчү **-ыш** мүчөсү да кошо жалгануу керек, же болбосо мындай маани сүйлөмдүн ээси аркылуу белгилүү болуп турат. Мисалы: *Алар бүгүн келишет. Айылга эртең*

барышат. Этиштин айкын өткөн чагынан же шарттуу ыңгайдын формасынан кийин колдонулуп, I жактын көптүк түрүн туюндурган жак мүчө **-к** (*бардык, көрдүк, жаздык, барсак, көрсөк, жазсак*) атоочтук жакталышта колдонулбайт, анын ордуна бардык учурда **-быз** гана колдонулат (*биз малчыбыз, окуучубуз, студентпиз*). Атоочтук жакталышта жак мүчөлөрдүн бир гана толук түрү колдонулса, этиштик жакталышта булардын эки түрү тең жалгана берет.

Этишке жалгануучу жак мүчөлөр

а) *толук түрү*

I жак, жекелик сан: **-мын** көптүк сан: **-быз** (*жазабыз*)
(*жазамын*),

II жак, жекелик сан: **-сың** көптүк сан: **-сыңар** (*жазасыңар*)
(*жазасың*)
-сыз (*жазасыз*),

III жак: **-т** (*жазат, жазышат*) **-сыздар** (*жазасыздар*)

б) *толук эмес (кыска) түрү*

I жак, жекелик сан: **-м** көптүк сан: **-к** (*карадык*)
(*карадым*), көптүк сан:

II жак, жекелик сан: **-ң** **-ңар** (*карадынар*)
(*карадың*)

III жак: (*карадыңыз*), **-ңыздар** (*карадыңыздар*)

Бул схемада жак мүчөлөрдүн ар биринин негизги варианты гана көрсөтүлдү.

71-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, бул суроолорго жооп таап келгиле.

1. Кара тамгалар менен берилген сөздөргө кандай (кайсы жакты, санды билдирген) жак мүчөлөр уланган?
2. Алар кандай сөздөргө жалганып турат?
3. Ошол сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болуп колдонулуп жатат?

1. Биз силерди жакшылыкка багыштап тиккенбиз. (*Ч.А.*) 2. Сен эч-темени билбейсиң. (*Ч.А.*) 3. Биз, чөп чапкыч машина айдаган балдар, Даниярды ошондо биринчи жолу көрдүк. (*Ч.А.*) 4. Биз, кызыл флотчулар, Мурманск шаарындабыз. (*К.Б.*) 5. Биз, биртике эле көзүбүз мындай боло калса, жылкылардан кол үзүп калган турабыз. (*К.Б.*) 6. Алар келмейинче, биз тамакты ичпейбиз. (*Т.С.*) 7. Мен сени жакшы көрөмүн, ошондуктан ушул акылымды айтып отурамын. (*Н.Б.*) 8. Билем, сен азыр андай эмессиң. Кабагың бүркөө, муңайымсың. (*Ө.Д.*) 9. Сен мен үчүн түбөлүккө күйүп турган, күлүп турган жылдыз-

дайсың. Ошол жылдыздай жамал- дуусун, ошол жылдыздай азыр алыс- тасың. Кээде өткөн күндөрдү ойлоймун. Ал күндөрдү ойлогондо, уч- кан ок- тун ышкырыгын, жер дүңгүрөп силкинип жатканын да байка- бай каламын. (Ө.Д.) 10. Жок, агай, ойлобостук кылыптырмын. Мен бара албаймын. Мен мугалиммин, мага эч нерсенин кереги жок. (Ө.Д.) 11. Былтыр эки жүз гектар жерге күздүктү кем айдап калдык. (Ч.А.) 12. Эртең эле жаз кирип келет. (Ч.А.) 13. Соко айдоодо калат. Аттарды станга алып келесинер. Боз үй тигип беремин, ошондо жа- шайсыңар. (Ч.А.)

72-көнүгүү. Ырдын мазмунуна карата ой жүргүзүп, кашаадагы сөздөрдүн тие- шелүү жак мүчөсүн тапкыла. Ал кайсы жакты, санды билдире турган жак мүчө экенин айтып бергиле.

Поэзия, элден чыккан (булак),
Жанып турган жаркыраган (чырак)!
Уяты жок халтурадан жазылсаң,
Кузгун конбос, куурап калган (жыгач)!
(Р.Ш.)

73-көнүгүү. Бул ыр саптарында кандай жак мүчөлөр колдонулганын төмөнкүчө талдап чыккыла: а) кандай сөздөргө (этишкебй, атооч сөздөргөбү) уланып ай- тылды, б) кайсы жакты билдирет, в) толук же кыска (толук эмес) түрүнүн кайсынысына жатат?

Илим деген дарыя,
Кече албайсын — агасың.
Илим жолу тайгалак,
Баса албайсың-каласың.
(А.Т.)

Билимге да, илимге да
Ынтызармын, кызыгамын.
Ала-Тоодон колдон келсе,
Ракета учурамын.

Окумуштуу атанбасам,
Балбан барскан согомун.
Тууган элдин темир булчуң
Жумушчусу боломун.
(Б.С.)

§ 23. ЭТИШТИН ТАТААЛ ФОРМАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Этиштин татаал формалары эки же андан ашык этиш сөздөрдүн бир мааниге бириккен тобу аркылуу уюшулат. Бирок алардын тутумун түзүп турган бөлүктөрү берген маанилери боюнча бирдей даражада болбойт. Алардын бири кыймыл-аракеттик негизги мааниси билгизет да, калгандары анын маанисин толуктайт, грамматикалык жактан ал мааниси жыйынтыктайт.

Ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу алар өз ара негизги жана жардамчы этиштер болуп бөлүнөт: 1. *Көк майсандан жай алган чакан айылдан анча алыс эмес жердеги капчыгайдан салт атчан киши чыга келди.* 2. *Өзөндүн баш-аягынан агылып эл келе баштады.* (Ч.Н.)

Мында кыймыл-аракет жөнүндөгү негизги түшүнүк чакчыл формасындагы алардын биринчи түгөйлөрү (*чыга, келе*) аркылуу берилди. Ал эми экинчи түгөйлөрү аларга кошумча маани киргизүү менен грамматикалык жактан жыйынтыкталды.

Демек, негизги жана жардамчы этиштер маанилик жана грамматикалык жактан өз ара ажырагыс болуп уюмдашып келип, кеңири маанидеги кыймыл-аракетти билдирсе, этиштин татаал формалары деп аталат.

Негизги жана жардамчы этиштер өздөрүнүн лексикалык маанилери жагынан болсун, грамматикалык түзүлүшү жагынан болсун, бири-биринен айырмалуу.

Негизги этиштер лексикалык баштапкы маанилерин дайыма сактайт да, чакчылдын **-а// -е// -й** жана **-ып, -ганы** формаларында турушат. Мындай чакчыл формалар, биринчиден, негизги жана жардамчы этиштерди өз ара байланыштырса, экинчиден, этиштик татаал формаларды уюштурууда негизги каражат болуп эсептелет: 1. *Эси эки болгон баатырың, оозун ачып туруп калды.* 2. *Кайрадан эл тынчый түштү.* 3. *Баатырлар ортого чыгышып, бет алышып тура калышты.* (Ч.Н.)

Мисалдардагы асты сызылган чакчыл формасындагы этиштердин алгачкы лексикалык маанилери сакталган жана сөз болуп жаткан окуядагы кыймыл-аракеттин негизги түшүнүгүн билдирип турат. Ошондуктан, этиштин татаал формасынын тутумундагы мындай этиштер негизги этиштер деп аталат.

Жардамчы этиштер өздөрүнүн баштапкы лексикалык маанилеринен, негизинен алыстаган болот да, негизги этиш билдирген

түшүнүктү маани жагынан толуктоо, жыйынтыктоо кызматын аткарат. Грамматикалык түзүлүшү жагынан жардамчы этиштер көбүнчө жак жана чак формалуу келишет. Тагыраак айтканда, негизги этиш тарабынан берилген кыймыл-аракеттин кайсыл жак тарабынан жана качан аткарылгандыгын да билдирет. Демек, жардамчы этиштер төмөнкүдөй белгилерге ээ: 1) баштапкы лексикалык маанисинен ажыраган болот да, абстракттуу мааниде колдонулат; 2) негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылганын жана качан аткарылганын (кайсы чакта экенин) билдирет; 3) негизги этишке кошумча маани киргизет (негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин кандайча мүнөздө болуп өткөнүн, болуп жатканын, болорун); 1. *Төө баатыр тер баскан атын моюнга чапкылай, жай гана четке чыга берди.* 2. *Анын канталаган тумшугу жакындап келип калган душманга оро-пара келе түштү.* 3. *Тобурчак четти көздөй ойт берип, жеңиштүү кишенеп жиберди.* (Ч.Н.)

Мисалдардагы белгиленген жардамчы этиштер (*түштү, берди, жиберди*) аттан түштү, алма берди, үйгө жиберди деген сыяктуу өзүлөрүнүн баштапкы лексикалык маанилерин сактабастан, негизги этиш билдирген түшүнүктөрдүн кандай мүнөздө өтүшүн (күтүлбөгөн жерден тез аткарылганын) билдирип турат. Экинчиден, кыймыл-аракеттин үчүнчү жактагы субъект тарабынан аткарылгандыгын, ошондой эле сөз болуп жаткан учурдан алда канча мурда болуп өткөндүгүн көрсөттү. Демек, мындай этиштер жардамчы этиштер деп аталат.

Негизги этиштер канчалык лексикалык алгачкы маанисин сактаганына карабастан, этиштик татаал форманын тутумунда турганда, жардамчы этиш сыяктуу эле, өз алдынча колдонула албайт. Анткени анын мааниси жардамчы этиштер аркылуу гана жыйынтыкталат, такталат. Ошондуктан алар өз ара ажырагыс болуп тутумдашат да, бир гана кыймыл-аракеттик татаал маанини туюндурат. Ошондой эле экөө биригип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Этиштин татаал формалары көбүнчө эки сөздөн турса, айрым учурларда үч сөздөн да болушу мүмкүн. Мындай учурда, анын биринчи түгөйү негизги этиш катары келет да, калган экөө жардамчы этиштин милдетин аткарат: 1. *Өр чапчып чыккан аттар антаңдап дем алып, кээде токтой калып жатты.* (И.М.) 2. *Экинчи балбаныбыз да жеңилип, биз кубана албай турабыз.* («ЛЖ».)

Мисалдардагы этиштик татаал формаларда негизги маани биринчи түгөйлөрү (*токтой, кубана*) аркылуу берилди да, калган түгөйлөрү (*калып, жатты, албай турабыз*) алардын маанисин толуктоо, тактоо үчүн, жардамчы, кошумча маанилерде колдонулду.

Негизги жана жардамчы этиштердин өз ара орун алуу багыты да туруктуу, б. а. негизги этиш дайыма мурун, ал эми жардамчы этиш андан кийин орун алат.

Эскертүү. Чакчылдар менен жак формасындагы этиштердин ай-кашы (катар келиши) дайыма эле этиштин татаал формасын түзө бербейт: 1. *Жигит не дээрин билбей оңтойсуздана күлдү.* 2. *Жигит не дээрин билбей, оңтойсуздана баштады.*

Жогорку асты сызылган этиштер бири экинчисине карата бирдей эле каражат (чакчылдын **-а** формасы) аркылуу байланышканына карабастан, анын биринчисинде этиштердин (*оңтойсуздана күлдү*), ар бири өзүнүн лексикалык баштапкы манилерин сактап турат. Ошондуктан алар маанилик жактан бири экинчисине көз каранды эмес. Сүйлөмдө жеке-жеке сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми экинчи учурда жак формасындагы этиш (*баштады*) өзүнүн лексикалык баштапкы маанисинен алыстап калган. Ошондуктан мындай этиштер негизги этишке карата дайыма маанилик жактан көз каранды болот да, аны менен ажырагыс биримдикте колдонулуп, этиштин татаал формасын түзөт. Демек, мындай түзүлүштөгү катар келген этиштерде алардын жак формасындагы түгөйлүнүн өз алдынча лексикалык мааниге ээ, же ээ эместиги чечүүчү ролду ойнойт.

Төмөнкү мисалдарга көңүл буралы: 1. *Кыз жетпей койду да, кыткылыктап күлдү.* 2. *Аял жылмайып үндөбөдү.* 3. *Кыз чуркап кетти.* 4. *Аял жылмайып койду.*

1—2-мисалдардагы этиштердин ар бири өз алдынча мааниге ээ болсо, 3—4-мисалдардагы этиштер татаал формалуу этиштер.

Негизги жана жардамчы этиштердин өз ара байланышуу жолдору да, жогоруда айтылгандай ар түрдүү. Аларды төмөнкүдөй схема аркылуу туюндурууга болот.

74-көнүгүү. Текстти окуп, андан этиштин татаал формаларын ажыраткыла жана алардын мүнөздүү белгилерин айтып бергиле:

- а) тутумундагы негизги жана жардамчы этиштерди ажыраткыла;
- б) негизги жана жардамчы этиштердин ар бирине кеңири мүнөздөмө бергиле.

1. Кеч кирип келе жаткан. 2. Жоломан экөөбүз коюбузду бөлүп алдык да, жон ылдый куюлтуп жөнөй бердик. 3. Жер алай-дүлөй түшүп, кардуу бороон ышкырып турган. 4. Бети-башыбызды тумчулап, араң жүрүп келебиз. 5. Бир кезде мен артыма бурулуп карай калдым. 6. Үч карышкыр булак этип, жонго чыга түштү да, так Жоломандын коюнун тушунан качырып сала берди. 7. Мен көрө коюп, чыйылдаган жапыз үнүм менен кыйкырып калдым эле, бирөө жалт кайра тартты. 8. Жоломан болсо көрбөйт, тебетейин көзүнө баса кийип алыптыр, жерди карап келет. 9. Мен чуркап жеткиче, эки карышкыр эки-үч койдун куйругун жулуп жиберип, бирден койду бөлүп алып, сайды карай зыркыратты. 10. Жоломан ошондо гана көрүп калды да, узап кеткен карышкырдын артынан кыйкыра жөнөдү. (Э.М.)

75-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна сүйлөмдүн маанисине ылайык келүүчү этиштин татаал формасынын тиешелүү түгөйүн койгула.

1. Экөө караңгыда темселеп жүрүп, куурап түшкөн чегедектерден бир далай чогултуп 2. Булактын боюна жакын шамал тийбеген ыктоого от.. салышты. 3. От алоолоп күйгүчөктү сууган аттарды суунун боюна тушап ... беришти. 4. От барган сайын алоолонуп, денеге жагымдуу бир аптап таратып 5. Абага көтөрүлгөн түтүн көөдөй асманга житип көрүнбөй ... жатты. 6. Бекежан тилке-тилке болуп кесилген сан этти чегедектин үстүнө калап таштап (И.М.) 7. Кош-беш айтышып жөнөгөнү ... алиги жигит. 8. Күлсүн да ордунан ... баштады. («КМ») 9. Профессор колун ... берди эле, спиртке малынган марлини кармата 10. Кыздын акырегинен тартып, киндигине чейин эки-үч жолу дыкаттап сүртүп (М.С.)

§ 24. ЖАРДАМЧЫ ЭТИШТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ

Татаал этиштин тутумунда турган жардамчы этиштердин колдонулушундагы кошумча маанилери бирдей эмес. Мына ушул өзгөчөлүктөрү боюнча алар кыймыл-аракеттин узакка созулушун,

багытталышын жана толук иштелишин билдирүүчү жардамчы этиштер болуп үчкө бөлүнөт.

1. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу **жат, отур, тур, жүр** жана *бер* деген жардамчы этиштер аркылуу уюшулат да, анда кыймыл-аракеттин бүтүшү же бүтүү чеги көрсөтүлбөйт; **жүрүп отурду, бара жатты, окуп жүрдү.**

2. Кыймыл-аракеттин багытталышында **кел, кет, бар** деген жардамчы этиштер чакчылдар формасындагы негизги этиштер менен айкалышып, кыймыл-аракеттин бир жакка багытталышын билдирет: *кирип келди, жөнөп кетти, айта бар.*

Бирок жогорку маанилерди билдирүүдө негизги этишке жалгануучу чакчыл формалар менен жардамчы этиштердин өз ара айкалышуу мүнөзү кыргыз тилинде бир кылка эмес, өтө ар түрдүү. Демек, ал маанилерди билдирүүчү жардамчы этиштер жана алардын чакчыл формалар менен айкалышуу мүмкүнчүлүктөрүн схема аркылуу төмөнкүдөй чагылдырууга болот.

3. Кыймыл-аракеттин качандыр бир мезгилде же сөз жүрүп жаткан учурда толук иштелип бүткөндүгү татаал этиштин тутумундагы **ташта, сал, кой, жибер, кал, чык, бол, ал** деген жардамчы этиштер аркылуу уюшулат: *окуп чыктык, карай калды, ырдап жиберди, айтып салды.*

Эскертүү:

Таблицада этиштин терс формасынан **(-ба)** кийин жалгануучу чакчылдын **-й** формасындагы негизги этиш менен жардамчы этиштин айкалышы берилген жок, анткени мындай учурда жардамчы этиштер кошумча мааниси боюнча кандайдыр бир бөтөнчөлөнгөн жаңы мааниге ээ боло албайт.

76-көнүгүү. Тексттеги жардамчы этиштердин кандай маанилерде колдонулганын аныктагыла жана аларды маанилик түрлөрү боюнча көчүргүлө.

1. Бала көзү ачык бойдон магдырап жата берди. 2. Анын көңүлүн айнытып албайын дегенсип, эне унчукпай калды. 3. Комуз черткен бала эмне кыларын билбей, ал да момоюп отура берди. 4. Бир маалда Абдыракман башын көтөрө калды.

— Черт!

5. Баланын колундагы комуздун кылдары жүрөктү сайгылап, дирилдей баштады. 6. Бул убакта бирин-сериндеп келген кишилер үйгө толуп кетти. 7. Бала черткен бул күү Талас өрөөнүндө бел-

гилүү болуп бараткан. 8. Келгендер, күү аяктаганча, тынч угуп отурушту. 9. Күү аяктап калган. Аңгыча Султаналы кирип келди. 10. Үйдөгүлөр жапырт туруп калышты. 11. Зуура да шашканынан колундагы чынысын таштап жиберди. 12. Комузду кучактай кармаган Атай гана бейкапар керегеге сүйөнүп турду. 13. Ичине мун толгон Субан Султаналыга эреркедиби, жаш балача эчкирип ыйлап жиберди. (К.К.)

77-көнүгүү. Кал, жат, бер, кел, бол деген сөздөрдү жардамчы этиш катары пайдаланып, таблицадагы (109-б.) алар менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон бардык чакчыл формаларды маанисине ылайык келген негизги этиштерге жалгоо аркылуу адегенде этиштин татаал формаларын жасагыла, андан кийин аларды катыштырып, чакан аңгеме түзгүлө. Аңгемедеге ар бир жардамчы этиштин ар башка чакчыл формадагы негизги этиштер менен айкалышуусундагы маанилерине байкоо жүргүзгүлө. Эгерде алардын ортосунда маанилик айырма болсо, анын пайда болуу себептерин түшүндүргүлө.

Үлгү:

Кал жардамчы этиш катары (таблицада көрсөтүлгөндөй) төмөнкүдөй чакчыл формалуу этиш менен айкашып, татаал формалуу этишти түзөт: *көрө калды, карай калды, карап калды, жеткени калды.*

§ 25. ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Чакчыл формасындагы негизги этиштер менен жардамчы этиштердин тутумунан турган этиштин татаал формалары өзүлөрүнүн берген маанилери боюнча ар түрдүү болушат: 1. *Бабам Манас колдо деп, кутурган тиги калмакты качырып сала бергени.* 2. *Ниязбек калтаарыган колдору менен терин аарчыды да, күлүмүш болду.* 3. *Үйүр-үйүр жылкылар, жайыт толо малдарды айдап кетип жаттышты.* (Ч.Н.)

Мисалдардагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин маанисин биринчи учурда күтүлбөгөн жерден тезинен өткөндүгүн, экинчиде жасалма мүнөздө экендигин, үчүнчүдө анын созулушун билдирип турат. Этиштик татаал формалардын мындай ар түрдүү мааниде колдонулушу аларды уюштуруучу каражаттардын мүнөзүнө (негизги этишке жалганган формаларга жана көмөкчү этиштин маанилик оттенкаларына) тыгыз байланыштуу болот. Демек, ушул

өзгөчөлүктөрүнө карата этиштик татаал формалар төмөнкүдөй негизги маанилик топторго бөлүнөт.

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН УЗАККА СОЗУЛУШУН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке **-а//, -е//, -й** жана **-ып** чакчыл формалары жалганат да, ага **жат, отур, тур, жүр, кел, бер** деген жардамчы этиштер айкашып, кыймыл-аракеттин узакка созулушун же кайталанышын билдирет: 1. *Жайлоонун салкын жели бир калыпта эбелектеп ойной берди.* 2. *Төрт үйдүн ортосунда акты-каралы быкылдаган көп кой жуушап жатты.* (М.Э.)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, мындай этиштик татаал формалар аркылуу берилген кыймыл-аракет сөз жүрүп жаткан учурда бүтпөйт, анда бүтүү чеги да көп көрсөтүлбөйт. Тек гана анын ошол сөз жүрүп жаткан учурда болуп жаткандыгы жана андан ары да созулары көрсөтүлөт.

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ТЕЗДИК МЕНЕН КАПЫСТАН БОЛУП ӨТКӨНДҮГҮН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Тездик менен капыстан болуп өтүүчү кыймыл-аракет чакчылдын **-а//, -е//, -й** формасындагы негизги этиш менен **туш, кал, кой** деген жардамчы этиштердин жана **-ып** формасындагы чакчыл этиш менен **жибер** жардамчы этишинин айкалышынан жасалат. 1. *Артыкча сак, этият келаткан Батийна сестейе калды.* 2. *Өкүнгөн, ардыккан Тургунбай жаш балача эчкирип, шолоктоп ыйлап жиберди.* (Т.С.) 3. *Бекежандын аты ийрелеңдеп барып, жээкке чыга калды.* (И.М.)

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН АЗ ЖЕРДЕН ИШКЕ АШПАЙ КАЛГАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай, же аз жерден ишке ашпай калышы дайыма үч сөздөн турган татаал формалар аркылуу берилет. Анын биринчиси негизги маани берүүчү

бөлүк катары келет да, кийинки экөө аркылуу кошумча маани берилет. Грамматикалык түзүлүшү жагынан биринчи маани берүүчү негизги бөлүгү **-ып**, экинчиси **-а//**, **-е** формасындагы чакчылдан, үчүнчүсү жак формасындагы **ташта**, **жазда** деген маанилеш жардамчы этиштерден болот: 1. *Боз чаңгыл тартып албууттанган тоо суусу Гафуну ат-маты менен көмөлөтүп коюп кете жаздады.* 2. *Тиякка эрте жетели деп жатып, сени сууга агызып ала жаздадым.* (И.М.)

Эскертүү. Өтө аз санда болсо да кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калышы **-ып** формасындагы негизги этиш менен кыймыл атоочтун **-мак** формасы жалганган *сал, кал, жибер* деген жардамчы этиштин тутуму аркылуу да уюшулат: *Сиз айтпаганда, атып салмакмын.* (И.М.)

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН МАКСАТКА БАГЫТТАЛГАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке чакчылдын **-ганы** формасы жалганат да, ага **бар, тур, кел, чык** деген сыяктуу жардамчы этиштер айкашуу аркылуу бир максатка багытталган кыймыл-аракет берилет: 1. *Алардын көпчүлүгү жайынча оюн-шоок көргөнү келгендер болсо, айрымдары — атайын кыз көргөнү, кыз жактырганы келгендер.* (Т.С.) 2. *Анан эмне, жайлоого кымыз ичип, таза аба жутуп дегендей, эс алганы келбегенде...* (К.К.)

Мындай маанини билдирүүчү этиштик татаал формалар аркылуу аткарылган кыймыл-аракет толук иштелип бүткөн болот.

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ИШКЕ АШУУГА ДАЯР ЭКЕНДИГИН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин башталууга же ишке ашууга даяр экендиги чакчылдын **-ганы** формасы жалганган негизги этиш менен **тур, кал** деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашы аркылуу берилет. 1. *Оттун алоолонгон жалыны кичине басаңдаса эле, карышкырлар кол салганы турат.* (К.Б.) 2. *Бир күнү Жоломан экөөбүз сүйлөшүп жатсак, койлорубуз кошулганы калыптыр.* (М.Э.)

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЖАСАЛМА МҮНӨЗДӨ ЭКЕНДИГИН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке атоочтуктун **-ган** жана кыймыл атоочтун **мыш** мүчөсү жалгануу менен, ага **бол, эт** деген жардамчы этиштер айкашкан этишти татаал формалар аркылуу жасалма мүнөздөгү кыймыл-аракет уюшулат: 1. *Ал ыйлаганын сездирбеске тырышып, көзүн жеңи менен басып, демин ичине алып олтуруп, күүнү тыңшамыш болду.* (Т.К.) 2. *Сатаров эмнегедир кыңкыстамыш этти.* (К.А.)

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН БҮТКӨНҮН, ТОЛУК ИШКЕ АШКАНЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин толук иштелиши, аякталышы чакчылдын **-ып** формасы жалганган негизги этиш менен *сал, кой, чык, кал, бил, бут, кет, ташта* деген жардамчы этиштердин айкашы аркылуу берилет: 1. *Кабыл айтканы жатса, кемпир анын сөзүн бүтүрбөй жулуп кетти.* (Ш.А.) 2. *Мына, Бекежан иним, түнөй турган жерге да келип калдык, — деди Гафу.* (И.М.)

78-көнүгүү. Тексттен этиштин татаал формаларын таап, аларды маанилик түрлөргө ажыраткыла жана ажыратуунун себептерин түшүндүргүлө.

1. Жунгар аскерлеринин ач кыйкырыгы кыргыз айылын үч көтөрүп кеткендей болду. 2. Ниязбек баатыр болбосо, ойроттор кыргыз айылын тыйпыл кылып чапканы турат. 3. Бирок алардын алы эмнеге жетмек. 4. Кечке чейин талашып олтуруп, ойроттун ханы акыры байгеден үлүшүн бөлдүрүп алып, конок болуп бербей, тоо таянып кетип калышты. 5. Кыргыздар болсо жай-жайына эс алганы тарады. 6. Арадан эки күн өттү. 7. Кыргыз айылында той дагы эле уланып жатты. 8. Аңгыча майдандын борборуна кула айгыр минген карыя чыга келди. 9. Эл тымтырс боло түштү. 10. Аксакал кула жоргону салдырып четке чыга берди. (Ч.Н.)

79-көнүгүү. Тексттеги этиштин татаал формаларынын жасалыш жолдорун аныктап, ошого ылайык алардын кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле. Ал маанилердин кандай каражаттар аркылуу уюшулганын түшүндүргүлө.

1. Мына! Кырдын жогорку мизи оттук тийгендей чачыла түшкөнсүдү. 2. Тоонун кырбуусун бирөө тиретип жаткандай, чачыраган оттуу нур өрөөнгө аба жарып төгүлүп түштү. 3. Күндүн нуруна адеп чайынган кыркырлар кызара бөртүп күлүп жибергенсиди. 5. Заматта тоо арасына өмүр-жашоонун жылуу демин үйлөп кеткенсиди. (И.М.) 6. — Деле унута албай койдун, — деди эркек таарынгандай. 7. Аял эмне кылам дегендей улутунуп койду. 8. Экөө эмне жөнүндө сүйлөшүштү билбей туруп калышты. 9. Сөздөрү ушуну менен бүтүп калгандай болду. 10. — Менин бөлөм бар эле. Тиш доктор болчу. Ошко кетип калыптыр, — өкүнүмүш болду. Аял үндөбөдү. (Б.У.)

80-көнүгүү. Муну да жогоркудай иштегиле.

1. Кош тарабын арчалуу аска курчаган капчыгай бара-бара тээ ылдыйда чалкып жаткан Талас өрөөнүнө кошулуп кетет. 2. Айткандай эле, Таласың жер соорусу турбайбы, — деп койду жолоочу өзүнчө. 3. Кош капталы чер токой, бууракандап агат дайрасы, ал тараптан соккон салкын жел жолоочуну элиртип жиберди. 4. Жигит ажайып кооздукка дагы бир сыйра карап алды. 5. Жигит аттын башын түз эле ошол боз үйгө бура тартты. 6. Эшик алдында жаткан чоң сары тайган азуулары арсайта ырылдап коё берди. 7. Ордунан атып туруп, чындап эле качырганы калды. 8. Чукул кирип келген кашка айгыр жалт берди. 9. Байкоосуз келаткан жигит ат үстүнөн ооп кала жаздады. 10. Ал аңгыча үйдөн ак сакалын жайкалткан карыя чыга келди. (Ч.Н.)

81-көнүгүү. Этиштик татаал формалар канча сөздөн турганын аныктагыла, алардын негизги жана жардамчы түгөйлөрүн атап, кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле. Ал маанилердин кандай каражаттар аркылуу уюшулганын түшүндүргүлө.

1. Ормон асманды карап койду. 2. Мына ошол карашында көзүнө көпүрө менен келаткан аял уруна түштү. 3. Суусардын өзү. Ормондун картайып бараткан жүрөгү бир жолу туйлап алды. 4. Бул көрүнүш согуш жылдарында калып кеткен башка бир көрүнүштү элестетип жиберди Ормонго. 5. — А-а, сенсинби, Суусар, — деди ал жылмайымыш болуп. (М.Г.) 6. Кечке иштеп чарчагандыктан жөн эле кыйшайсам, уйкуга жүрүп кеткени турам. (Н.Б.) 7. Көк мелжиген аскарлуу тоолор мунарыкка сүңгүп кетет. (Ч.Н.) 8. Бир нече жолу ишин таштап кетип кала жаздады. (И.М.) 9. Аңгыча жайытта жүргөн бардык

мал күтүрөп, короого да айдалып келип калды. (М.Э.) 10. Тайызга жакындаганда, Гафунун аты жээкке чыга качканы калган эле. (И.М.)

КЕП МАДАНИЯТЫ

Айтуучу же жазуучу кандайдыр бир окуя, кубулуш жөнүндө сөз кылганда, андагы айтылып жаткан ойдун кырдаалына жараша, кыймыл-аракет ар кандай мүнөздө өтүшү мүмкүн. Айталы, капысынан, чукулунан, же узакка созулган, кээде аз жерден ишке ашпай калган, же жасалма мүнөздө ж. б. кыймыл-аракет аркылуу берилүүчү мындай маанилер тилде, негизинен, этиштин татаал формалары аркылуу ишке ашырылат.

Мисалы: *эжем шаардан келди — эжем шаардан келип калыптыр — эжем шаардан келгени жатат.*

Биринчи мисалдагы жөнөкөй этиште кыймыл аракеттин тек гана болуп өткөндүгү көрсөтүлсө, экинчи учурдагы анын этиштин татаал формасы аркылуу берилишинде капыстан, күтүлбөгөн жерден болуп өткөндүгү, ал эми үчүнчүсүндө кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендиги жөнүндө маанилер берилди. Демек, этиштик татаал форманы колдонуу кыймыл-аракеттин кандайдыр бир өзгөчө түрдүк маанилерин берүү зарылдыгы менен тыгыз байланыштуу болот. Этиштин татаал формаларынын маанилик жактан түрлөнүшү боюнча анын уюшулушунун, негизинен, төмөнкүдөй жолдорун белгилөөгө болот.

1. Жардамчы этиштердин негизги этиштерге карата болгон ошол учурдагы маанилерине (оттенекторуна) байланыштуу.

Мисалы: *жүр, жат, тур* деген жардамчы этиштер негизги этиштер менен айкашып, негизинен узакка созулуучу, дайыма болуп туруучу маанини билдирет: *келип жүрдү, окуп жүрөт, ойлоп жатты, келе жатат, күн жаап турат, карап турду* ж. б.

Медер айылдагы досуна кат жаз— + а

→ баштады.
+ а койду.
+ а салды.
+ ып койду.
+ ып таштады.
+ ып жиберди.
+ ып турат.
→ + ганы жёрқт.

Ал эми **жибер** менен айкашкан негизги этиштер кыймыл-аракеттин тездик менен аткарылганын билдирет: *чаап жиберди, атып жиберди.*

Жаздады (таштады) жардамчы этиши негизги этиштеги берилген кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калганын туюндурат: *жыгылып кете жаздады, айтып коё жаздады* ж. б.

2. Негизги этишке жалгануучу чакчыл жана кыймыл атоочтук формалар да этиштин татаал формаларынын маанилик жактан түрлөнүшүнө таасир тийгизет:

Эркин отту — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{ жагып салды,} \\ \rightarrow \text{ жага салды.} \end{array} \right.$

Биринчи учурдагы чакчылдын **-ып** формасы аркылуу уюшулган этиштик татаал формада кыймыл-аракеттин толук иштелиши жай мааниде берилсе, экинчи учурдагы анын **-а** формасы аркылуу уюшулушунда кыймыл-аракеттин капысынан болгондугу, тездик менен иштелгендиги көрсөтүлдү. Демек, этиштик татаал формаларды колдонуунун зарылдыгын, алардын маанилеринин түрлөнүшүн жана ал маанилерди берүүдөгү тилдик каражаттарды туура пайдалана билүүнүн жолдорун практикалык жактан өздөштүрүү үчүн, жогорку учурларды эске алуу талап кылынат.

82-көнүгүү. Айт, кел, күл, ойно, оку, укта деген сөздөрдүн ичинен үчөөнү негизги этиш катары пайдаланып, аларды мүмкүн болгон грамматикалык формалар аркылуу өзгөртүп, мүмкүн болгон жардамчы этиштердин айкашында сүйлөм түзгүлө. Алардын ар бир учурдагы маанилерине мүнөздөмө бергиле жана ал маанилердин келип чыгышындагы факторлорду түшүндүргүлө. Эгер, мүмкүн болсо, төмөнкүдөй схеманы пайдалансаңар да болот.

83-көнүгүү. Этиштик татаал формалардын тутумундагы негизги этиштердин грамматикалык формаларын сүйлөмдүн мазмунун бузбастан, мүмкүн болгон башка формалар менен алмаштыргыла. Аларды өз ара салыштыруу аркылуу андагы маанилик айырмачылыктарды айтып бергиле жана түшүндүргүлө.

Үлгү: *Жолоочу айланасын аяр* $\rightarrow \left[\begin{array}{l} \leftarrow \text{ карап} \\ \leftarrow \text{ карай} \\ \leftarrow \text{ караганы} \end{array} \right] \leftarrow \text{ калды.}$

Биринчи учурда кыймыл-аракеттин ишке ашкандыгы, экинчисинде анын тез арада капыстан болуп өткөндүгү жана үчүнчүсүндө кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендиги жөнүндө маалыматтар берилди. Демек, этиштик татаал формалардын маанилик өзгөрүшү бул жерде

негизги этиштерге жалганган чакчыл формалардын таасирине түздөн-түз байланыштуу.

1. Жолоочу узак жолдо чаалыккан аттын тизгинин тартып, белиндеги жебе салынган саадакты ондоп койду да, айланасын аяр карап калды. (Ч.Н.) 2. Мени жан-дили менен аяган, жакшы көргөн асыл жеңем бир кезде дирилдеп, ачууланып кетти. (Т.С.) 3. Жыбыттан чыккан Гафуну алиги экөө бурулуп карап калышты. (И.М.) 4. Көк майсаңдан жай алган чакан айылдан анча алыс эмес жердеги капчыгайдан салт атчан киши чыга келди. (Ч.Н.) 5. Ал жерде убакты-убакты менен же аркы беттен, же бу беттен трактордун фараларынын оттору көрүнүп калат. 6. Баланы дыргаяктатып барып, куйругун чычандатып токтоп калды өгүз. (М.Э.) 7. Ангыча тиги өйүздөн сегиз канат даңкайган боз үйдүн карааны көрүнө калды. (Ч.Н.)

84-көнүгүү. Тур, жүр, кал, отур, кел, кет деген жардамчы этиштер аркылуу этиштин татаал формаларын жасагыла. Аларды катыштырып, моралдык-этикалык темада чакан текст түзгүлө.

85-көнүгүү. Бул көнүгүүнү да жогорудагыдай эле иштегиле.

ТҮЛКҮ МЕНЕН КОЁН

Элдин айтуусуна караганда мурда түлкүнүн куйругу жок экен. Карышкыр менен мамилеси жаман болуптур. Анан куйругунун жоктугунан баскан изин жашыра албай, мунусу өзүнө чоң залалын тийгизчү экен.

Бир күнү түлкү калың токойго барып, дарактын түбүндө жаткан коёнду көрүп калат. Ал кезде коёндордун куйругу узун болуп, ылдам жүрүшкө чоң тоскоолдук кылчу экен. Түлкү коёнду кармап алат да, жемекчи болот. Ошондо коён: «Мени өлтүрбө, куйругумду берейин», — дейт. Буга түлкү макул болот. Экөө куйруктарын алмаштырат. Ошондон бери түлкүнүн куйругу узун, коёндуку кыска болуп калган экен. («Казак эл жомогу».)

§ 26. ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ

Атоочтуктар бир жагынан этишке, экинчи жагынан сын атоочко окшошкон туунду формалар.

Атоочтуктардагы этиштик белгилер:

1. Башка этиштердей эле кыймыл-аракетти билдирет.

Мисалы: *маараган* (кой), *мөөрөгөн* (уй), *үргөн* (ит).

2. Мамиле категориясынын маанисине ээ болот. Алардын кайсы мамиледе экендиги өздөрүнүн жасалышына негиз болгондор кайсы мамиледе тургандыгына ылайык аныкталат.

Мисалы: *жаз* — негизги мамиледе, *катташ* — кош мамиледе. Алардан жасалган атоочтуктар да ошондой.

3. Өтмө жана өтпөс болот: *катты окуган* (өтмө атоочтук) *жигит*, *акталган* (өтпөс атоочтук) *уй*.

4. Чактык маанини берет: *окуп жаткан* (учур чак) *адам*, *окуй турган* (келер чак), *окуган* (өткөн чак) *адам*.

5. Оң жана терс формада айтылат: *айтылар* (оң форма), *айтылбас* (терс форма).

Мисалы: *Билген унчукпайт*, *билбеген тынчытпайт*.

6. Башка сөздөрдү өзүнө багындырып, алардын белгилүү жөндөмөдө турушун талап кылат, башкарат: тактооч менен сын атоочту өзүнө ыкташтырат: *окууга барган кыз*. *Иштен келген киши*, *эрте* (тактооч) *бышкан өрүк*, *таза* (сын атооч) *жуулган көйнөк*.

Өзгөрмөлүү кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтүп, сүйлөмдө көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарган чак, мамиле категорияларынын маанилерин билгизип, оң, терс формада айтылган сөздөр атоочтуктар деп аталат.

Чакчылдар бир жагынан тактоочторго, экинчи жагынан этиштерге окшошот.

ЧАКЧЫЛДАРДЫН ЭТИШТИК БЕЛГИЛЕРИ

Чакчылдар башка этиштердей эле кыймыл-аракеттик маанини билдирет.

Бирок чакчылдар аркылуу туюндурулган кыймыл-аракет көбүнчө башка бир кыймыл-аракетти мүнөздөө үчүн колдонулгандыктан, кошумча кыймыл-аракет катары саналат.

Мисалы: *Ишти акылдашып иштеди* деген сүйлөмдө эки кыймыл-аракет бар: *акылдашып* — кошумча кыймыл-аракет, *иштеди* — негизги кыймыл-аракет. Атоочтуктардагы этиштик касиеттер чакчылдарга да тиешелүү.

Чакчылдар нагыз этиштерден тактоочко окшошкондугу жана төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

Нагыз этиштер чак, жак категориялары менен өзгөрсө, чакчылдар ал касиетке ээ болбойт. Эгерде чакчыл мүчөлөр жалганган сөздөргө чак, жак мүчөлөрү жалганса, андай сөздөр нагыз этиштер катары каралат. Мындай учурда чакчыл мүчөлөр менен жак мүчөлөр этиштин чак категориясын уюштуруучу каражаттар катары кызмат кылат. Салыштыралык: *бар-а, кел-е, сана-й, кел-ип* (чакчылдар): *бара-мын, кел-е-мин, кел-ип-сиң* (нагыз этиштер, ар түрдүү чактар).

Нагыз этиштер чак, жак категориялары боюнча өзгөргөндүктөн, жөнөкөй сүйлөмдүн да, татаал сүйлөмдүн да баяндоочунун милдетин аткара берет жана ээ менен ээрчишүү байланышы аркылуу тутумдашат.

Чакчылдар багынынкы сүйлөмдүн тутумунда гана баяндооч катары колдонула алат. Бирок ээ менен маани жактан гана тутумдашат. Ошондуктан сүйлөмдүн ээси кайсы жакта турса да, чакчыл баяндооч аларды форма жактан ээрчип өзгөргөйт.

Мисалы: *Ал окуду, Айгүл кат жазды* сыяктуу сүйлөмдөрдө **ал** деген сөздүн ордуна **мен, сен, сиз, биз** дегендей сөздөрдү колдоно берсе болот. Андан баяндооч өзгөргөйт.

Кошумча кыймыл-аракетти негизги кыймыл-аракеттин ар кандай шарты катары көрсөткөн, жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда мүнөздүү түрдө бышыктоочтук милдетти аткарган, чак, жак маанисин өзүнчө турганда билгизе албаган этиштик формалар **чакчылдар** деп аталат.

Кыймыл атоочтор зат атоочко жана нагыз этишке окшош.

КЫЙМЫЛ АТООЧТОРДУН ЭТИШТИК БЕЛГИЛЕРИ

1. Кыймыл атоочтордо кыймыл-аракеттик, ал-абалдык, өзгөрмөлүүлүк маани басымдуулук кылат. Салыштырсак: *Сууроо* (зат) *бер, аны кайра сураш//сурамай* (кыймыл атооч) *жок. Азыр жазуубуз* (зат атооч) *бар, аны кайра жазыш* (кыймыл атооч) керек.

2. Атоочтуктар, чакчылдар үчүн мүнөздүү болгон этиштик белгилердин көпчүлүгү кыймыл атоочторго да мүнөздүү.

Мисалы: *Акылдуу адам өз теңин табууга умтулат.* Мындагы кыймыл атооч (табууга) оң формада, негизги мамиледе, өтмө мааниде туруп, **тең** деген сөздү табыш жөндөмөсүндө башкарды.

Кыймыл атоочтор зат атоочко окшошкондугу жана чак, жак категорияларынын мүчөлөрүн өзүнө кабыл албагандыгы менен да нагыз этиштерден айырмаланат.

Бирок **-мак** мүчөсү уланган кыймыл атоочтор жак мүчөлөрү менен *бармак-мын, бармак-сың, бармак-сыз* деген сыяктуу өзгөрүп, нагыз кыймыл атоочтук мааниде эмес, ыңгай категориясынын маанисинде колдонулат.

Кыймыл атоочтогу этиштик белгилер канчалык азайган сайын, ал сөздүн зат атоочтук касиети ошончолук айкын сезилет. Ал акыры зат атоочко толугу менен өтүп да кетет.

Мисалы: *Китеп окууну жакшы көрбөгөндөрдүн ой жүгүртүүсү да начар болот. Аз ойлоп, көп жазуу — бул акылмандардын иши. Окуу жакында башталат.*

Жазуу — бул эң баалуу байлыгыбыз. Алгачкы эки сүйлөмдөгү *окуу, жазуу* — кыймыл атоочтор. Алар кыймыл-аракеттин, иш процессинин (кыймылдуу) аттарын билдирип турат. Аларга көбүнчө *эмне кылуу? кээде эмне?* деген суроо берилет. үчүнчү жана төртүнчү мисалдардагы **окуу, жазуу** заттык түшүнүктүн (кыймылсыз) аталышын билгизет. Алар толугу менен зат атоочко өтүп кеткендиктен, мүнөздүү түрдө *эмне?* деген суроо берилет.

Кыймыл-аракеттин атын билгизип, белгилүү даражада жөндөмө, таандык, көптүк мүчөлөр менен өзгөргөн, этиштик белгилерге да ээ болуп көбүнчө ээлик, толуктоочтук милдетти аткарган өзгөчө формалар **кыймыл атоочтор** деп аталат.

86-көнүгүү. Макал-лакаптарды көңүл коюп окуп чыккыла, жатка билгиле. Макал-лакаптардагы атоочтуктардын этиштик белгилерин аныктагыла.

МАКАЛ-ЛАКАПТАР

Кулактан кирген суук сөз,
Жүрөккө жетип муз болот.

Билимдүү билгенин иштейт,
Билбеген бармагын тиштейт.

Жоголгон байлыктын орду толсо да,
Жоголгон убакыттын орду толбос.

Кези келсе кетмен чап.
Кайрылбаган — кайрылсын,
ийилбеген ийилсин.

Эгиндин жайын эккен билер,
Арабанын жайын чеккен билер.

Айтылган сөз акыл болсо,
Уккан кулак макул болот.

Жакшы кошунаң — бөксөрбөгөн казынаң.

Жалгыздын колунан келбеген,
Жаамы журттун колунан келет.
Көп жашагандан сураба,
Көптү көргөндөн сура.

87-көнүгүү. Тексттеги чакчылдардын этиштик белгилерин мүнөздөгүлө, чакчылдар аркылуу кыймыл-аракет кандайча туюндурулуп жатат?

ЖАЙСАҢ КОМУЗЧУ

Жайсаң комузчу өзүнүн шакирти Каражигит менен эл аралап, күү чертишип, айылдан айылга аласасы бардай шашып келет. Азыр да кеч калбайлы дегендей, алдындагы карагерин үстөккө-босток камчыланып, туу белди энкейишти. Тээ алыстан көл көрүндү мелтиреп... Жай толугунда айлана кандай кооз...

Күн чыгышты беттеп жүрүшкөндүктөн жүздөрүндө жаңы чыгып келаткан күндүн нуру ойноп, көздөрүн уялта тиктейт. Аттардын таноолору бырылдап, тердик алды булоолоп, сааркы шүүдүрүмдө буу асманга көтөрүлүп, алтын нурга көгүш-жашыл болуп чагылышат... Жылгадан агып түшкөн сууларды шимирип жаткан көлгө жел жүргөн сайын нурлар сынып, жээктеги узун шырыктай камыштардын көлөкөсүнө жашынып көрүнбөй калат.

88-көнүгүү. Кыймыл атоочторду катыштырып, моралдык-этикалык каалаган теманарда чакан байланыштуу текст түзгүлө. Андагы кыймыл атоочтордун этиштик белгилерин көрсөткүлө. Текстинерге тема тандап, планын түзүп, башкы оюн жана идеясын аныктагыла.

■ СИНТАКСИС ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ ■

§ 27. БАШ МҮЧӨЛӨРДҮН (ЭЭ МЕНЕН БАЯНДООЧТУН) ОРТОСУНА СЫЗЫКЧАНЫН КОЮЛУШУ

Ээ 3-жакта туруп, баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор же заттык маанидеги башка атоочтор аткарса, аларга баяндоочтук белги болгон жак мүчөлөр уланбайт. Мындай учурда баяндоочтун ээден кийин алган соңчул орун тартиби баяндоочтук белгиси катары келет.

Мисалы: *Ал — жазуучу. Эмгек — бакыт.*

Оозеки кепте бул түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочунун ортосунда кыска тыным болот. Ал эми жазууда ал тыным болгон жерге, ээ менен атоочтук баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат. Сызыкча андай сөз тизмектеринин сүйлөмдүк касиетке ээ болушуна жардамдашып турат.

Ээ менен баяндоочтун ортосуна төмөнкү учурларда сызыкча коюлат:

1. Ээ менен баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарса, эгерде баяндоочко тиешелүү айкындооч мүчөлөрү болсо, сызыкча ошол айкындооч мүчөлөрдөн мурда коюлат.

Мисалы: *Акыл — рухий байлык. Мугалим — мөмөлүү дарак.*

2. Ээнин милдетин шилтеме ат атоочтор аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон болсо коюлат.

Мисалы: *Бул — менин апам. Ал — Мараттын үйү. Ал — өз кесибинин устасы.*

3. Ээнин милдетин заттык маанидеги атоочтук аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо коюлат.

Мисалы:

Алтын билим өнөрдүн

Сүтүн **берген** — **мугалим**.

Аябастан эмгекке

Күчүн **берген** — **мугалим**. (Ж.Б.)

4. Ээ менен баяндоочтун биринин милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч, экинчисиникин кыймыл атооч аткарса:

Мисалы: *Ата мекенди коргоо — ыйык милдет. Ар бир атуулдун ыйык милдети — ата мекенди коргоо.*

Эгерде атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон же кыймыл атоочтон болгон баяндоочтун алдына **бул, ал, ошол** деген сөздөр кошулуп айтылса, сызыкча бул сөздөрдүн алды жагына коюлат.

Мисалы: *Ынтымактуулук — бул күч, ынтымактуулук — бул жашоо, ынтымактуулук — бул жеңиш. Элге эркиндик, эгемендүүлүк алып келген — ошол демократия.*

5. Ээ да, баяндооч да эсептик сан атоочтон болсо, же баяндоочтун милдетин абстрактуу маанидеги сан атооч аткараса.

Мисалы: *Алты жерде алты — отуз алты. Эки элүү — жүз. Сексендин жартысы — кырк.*

Зат атоочтон турган баяндоочко кызматчы сөздөр айкашып айтылса же аларга жак, суроо, уланды мүчөлөр уланып келсе, баш мүчөлөрдүн арасына сызыкча коюлбайт. Мындай учурда атоочтук баяндооч толук баяндоочтук белгиге ээ болуп, ээ менен тыгыз байланышып келет.

Мисалы: *Сен акылдуу кызсың. Улан биздин мыкты жигитибиз эле. Мен демократмын. Айгүл студентпи?*

Ээ зат атоочтон болуп, сан атоочтон турган баяндооч анын конкреттүү санын көрсөтсө, баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлбайт.

Мисалы: *Бизде айылга баруучулар кырк беш.*

89-көнүгүү. Төмөнкү накыл кептерди жатка билип алгыла. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушуна көңүл бургула. Сызыкча кайсыл учурда коюла тургандыгын эстегиле.

НАКЫЛ КЕПТЕР

Дүйнө — улуу жол,
Заман — соккон жел.

Алдыдагы толкун — агалар.
Арттагы толкун — инилер.

Атаң өлсө — агаң ата,
Энең өлсө — эжең апа.

Киреше — тоскон суудай,
Чыгаша — аккан суудай.

Эли байдын — дили бай.
Жакшы келсе — кут,
Жаман келсе — жут.

Бал — аарыдан,
Мээрим — аялдан.

90-көнүгүү. Ээ менен бандоочтун ортосуна сызыкча коюлган сүйлөмдөрдү жыйнагыла. Аларды катыштырып, чакан текст түзгүлө. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушунун себебин аныктагыла.

§ 28. СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЭЭРЧИШҮҮСҮ: ТОЛУК ЭЭРЧИШҮҮ, ТОЛУК ЭМЕС ЭЭРЧИШҮҮ

Сүйлөмдөрдөгү сөздөр бири-бири менен төрт жол аркылуу байланышат: **ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш** жана **ээрчишүү**. Булардын ичинен ээрчишүү менен ээ жана баяндооч байланышат.

СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ТОЛУК ЭЭРЧИШҮҮСҮ

Сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык жактан ээге баш ийип, аны жак жана сан боюнча ээрчип байланышат.

1. Сүйлөмдүн ээси I, 2-жактагы жактама ат атоочтордон болсо, баяндоочуна да ошол жактын мүчөлөрү жалганып, ээни дайыма жак боюнча толук ээрчийт.

Мисалы: *Биз келечекке карыздарбыз. Мен медицина тармагында иштейм. Силер бейпилчиликте жашайсыңар.*

2. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчөлөр жалганган **өз, баары** деген ат атоочтор жана жамдама сан атоочтор аткарышса да, баяндоочтору дайыма ээни жак боюнча толук ээрчип, I же II жакта айтылат.

Мисалы: *Табышмактын жандырмагын өзүм табам. Баарыбыз студентпиз. Бешөөңөр шаарга барасыңар.*

3. Сүйлөмдүн ээси маани жагынан III жакта туруп, баяндоочу учур чакта же айкын келер чакта болсо, баяндооч ээни жак боюнча толук ээрчип, III жакта айтылат. Мындай баяндоочтордун аягына үчүнчү жактын **-т** мүчөсү жалганып келет.

Мисалы: *Ал дайыма туулган жерин мактайт. Жыгылган күрөшкө тойбойт. Ашыккан дайыма уятка калат.*

4. Өткөн чактагы этиштердин III жагынын жак мүчөсү жок. Ошол себептүү сүйлөмдүн ээси III жакта, баяндоочу өткөн чакта болсо, андай бандооч жак мүчөсүз туруп эле ээни толук ээрчип, III жактын маанисинде айтылат.

Мисалы: *Поезд түндө келген. Ал конокторго сөз берди. Айналар үй сатып алышыптыр.*

СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ТОЛУК ЭМЕС ЭЭРЧИШҮҮСҮ

1. Сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен жак уландылары боюнча дайыма эле толук ээрчише бербейт. Айрым учурда баяндооч ээ менен жак мүчөсү уланбай туруп эле, мааниси боюнча ээрчишип байланышат.

Мындай мааниси боюнча ээрчишүү буйрук ыңгайдын II жагында турган баяндоочтор менен III жак маанисиндеги атоочтук баяндоочторго мүнөздүү.

Мисалы: *Сен шаарга окууга тапшырганы бар. — Ой, жолоочу, сен токтой тур! Өзбекстан — эгемендүүлүккө ээ болгон өлкө.*

Бул мисалдардагы биринчи, экинчи сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин **бар, токтой тур** деген буйруу ыңгайдын II жагындагы этиштер аткарып турат. Алар сүйлөмдүн II жактагы **сен** деген ээси менен жак уландысы аркылуу байланышкан жок. Мааниси боюнча II жакка тиешелүү болуп айтылып, ээ менен маани жагынан ээрчишип байланышып турат.

Ошондой эле үчүнчү сүйлөмдүн **өлкө** деген атоочтук бандоочуна да жак мүчө уланган жок. Ал III жактагы ээни ээрчип, ошол жактын маанисинде айтылып, ээ менен мааниси боюнча гана ээрчишип турат.

2. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчө уланган зат атоочтор аткарганда, алар сырткы түрү жагынан, I, II жакка таандык формада турганы менен ички мааниси боюнча III жакты

билдирет. Ошондуктан баяндооч да аны ээрчип, үчүнчү жактын маанисинде айтылат.

Мисалы: *Менин сиңдим институтта иштейт. Биздин директорубуз эс алууга кеткен. Сенин кызың орто мектепти алтын медаль менен бүттү.*

3. Сүйлөмдүн ээси III жакта туруп, баяндоочтун милдетин I, II жакка таандык формадагы зат атоочтор аткаrsa, алар ээ менен жак боюнча ээрчишпей, мааниси боюнча ээрчишип байланышат.

Мисалы: *Бул — менин балам. Ракыя — силердин тууганыңар.*

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, ал эми баяндоочтору I, II жакта турат. Бирок ал баяндоочтор ички мааниси жагынан үчүнчү жакты билдиргендиктен, сүйлөмдүн үчүнчү жактагы ээси менен мааниси боюнча байланышты.

4. Баяндоочтун милдетин жактама ат атоочтор аткарышса, же тутумдаш баяндоочтун курамында жактама ат атооч болсо, алар ээни жак боюнча ээрчибейт. Баяндоочу кайсы жактагы жактама ат атоочтон болсо, ага ошол жактын жак уландысы жалганат.

Мисалы: *Алсыздарга көмөк көрсөтө турган адамдар — силерсиңер. Мактоого ээ болгон алдыңкылар биз болобуз. Алардын эң кичүү уулу менмин.*

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, баяндоочтору, I, II жакта турат. Баяндоочтун милдетин кайсы жактагы жактама ат атооч аткаrsa, ага ошол жактын жак уландысы жалганган.

Мисалы: *силерсиңер, биз болобуз, менмин.*

Баш мүчөлөрдүн сан боюнча ээрчишүүсү төмөнкүдөй жол менен ишке ашырылат:

1. Баяндоочтун ээни сан боюнча ээрчиши да жак мүчөлөр аркылуу болот. Демек, I, II жактын жекелик, көптүк маанидеги жак мүчөлөрү, ээ менен баяндоочтун ортосундагы жак байланышын билдирсе, экинчи жагынан, алардын сан жагынан болгон байланышын да билдирет.

Мисалы: *Биз алардын жоруктарын кийин билдик. Силер былтыр айылга келбей калгансыңар.*

2. Сүйлөмдүн ээси III жак, көптүк мааниде туруп, баяндоочу этиштен болсо, ал ээ менен сан жагынан көптүк **-ыш** мүчөсү аркылуу байланышат. Эгерде баяндоочу атооч сөздөрдөн болсо, **-лар** мүчөсү аркылуу байланышат.

Мисалы: *Цирктеги жаныбарларга балдар кызыга карашат. Келе жаткандар — тааныштар.*

3. Ээнин милдетин жекелик сандагы сөздөр аткарышса, баяндоочу аны ээрчип, дайыма жекелик санда айтылат.

Мисалы: *Мен бала бакчага барып, бөбөгүмдү алып келдим.*

4. Ээнин милдетин көптүк маанидеги сөздөр аткарышса, баяндоочу аны сан боюнча ээрчип, көптүк түрдө айтылат.

Мисалы: *Биз билим менен алыска барабыз. Меймандар үй ээсин ээрчип үйгө киришти. Алар көп жылдан бери шаарда жашашат.*

91-көнүгүү. Төмөнкү тексттен баш мүчөлөрдүн толук эмес ээрчишүүсүн белгилегиле. Тексттин мазмунун толук үйрөнүп, башкы идеясын чечмелегиле. Ошондой эле баш мүчөлөрдүн толук ээрчишүүсүн да далилдегиле.

ЭНЕ

Перзентке эненин мээр-махабаты атаныкынан да көбүрөөк болот. Айрым перзенттер баарынан ыйык, ары мээрбан эненин кадыр-сыйын билишпейт. Бир жаш жигит энесинин сөзүнө кулак салбады. Кыйкырып-өкүрүп, анын дилине азар берди. Мээрбан эне уулунун кылыгынан көңүлү сууп, көзүнө жаш алды. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип коюп мындай деди:

— Эй, жаштыгын, наристе чагын унуткан уят-сыйытсыз акмак! Мына бул бешикти көрдүңбү? Наристе кезинде сени ушул бешикке бөлөп, кечкисин таң атканча уктабай терметээр элем. Адеп ыйлай берсең бешиктен чечип алып, боорума басып сооротоор элем. Өтө көптөгөн машакаттарды көрүп, сени тарбияладым. Сен деп күч-кубаттан тайдым. Сен деп көп кыйынчылыктарга моюн сундум. Мына эми эр жетип, күч-кубатка толдун, бирок жаштыгыңды жана наристелик доорунду унутуп, мээрбан энеңе баш ийбейсиң! Анын көңүлүн жаралап, көз жашын төктүрөсүң. Андай кылбагын уулум, эненин махабаты канчалык зор жана чексиз экендигин унутпагын.

92-көнүгүү. Ээ менен баяндоочтун толук эмес ээрчишүүсүн катыштырып, өзүнөр каалаган темада ой жүгүртүп чакан текст түзгүлө, ага тема тандагыла жана башкы оюн, идеясын аныктагыла.

93-көнүгүү. Төмөнкү тексттен ээге карата бандоочтун сан жагынан ээрчибеген учурларын аныктагыла. Тексттин мазмунун, башкы оюн жана идеясын жакшылап өздөштүргүлө.

... Эл тоюнуп, алардын ичинде эч кимге залалы жок биздин чакан үй-бүлө да бат эле ирденип кетти... Ошол кышта апам узакка ооруду. Бул кыш биз үчүн өтө оор мезгил болду...

«Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» деген төгүн эмес турбайбы. Бардыгы өзгөрөт, жанырат дегенге мен ошондо эле ынанып калдым. Өмүрлөр жомоктогу алтын булактай бир калыпта шылдырап агып жатты... Рысбек мединституттун үчүнчү курсунда болучу. Апам кийинчерээк көп ооруп төшөккө жатып калчу болду. Окубай эле коёюн десем өзү болбойт.

Эптеп күн өтөр. Тууган-урук бар эмеспи. Тиги атанын туугандары да жардам берип турар. Көп эле камтама боло бербей, — деп мени сооротот.

Көңүлүм тынчыбаган мен агама, апам катуу ооруп жатат деп кат жазып жибердим. Эмне үчүн жаздым экен ошондо...

Демейде энесаак Рысбек Суусамыр ашып жөө келди. Ошол бойдон окуусун таштап койду. Бир чети жардамдашар бүлөсү болбогондуктан, кийим-кече, тамак-ашынан кыйналса керек, же... Апамын оорусун шылтоолоп эле таштап койду го окуусун.

Эмне үчүн кат жаздым экен. Ичимен кыжалат болом. Эмне, Рысбек, чындап ажал жетсе апамы алып калат беле. Бу арга түгөнгөндөгү оюм да, болбосо... Көп өтпөй байкуш апам дагы оорусунан сакайып Рысбегин үйлөнтүп коюуга жетишти. Апамдын бактысынанбы, келини жаман чыккан жок. Колуна кол, бутуна бут болуп, апамдын айтканы менен. Апам да бир санаасынан тынчыгандай бизди түгөлдөп калат.

— Рысым да үйлөнүп калды. Кудайга ыйым жеткенби, тигинтип келиним жаман чыккан жок. Өзүмө күйүмдүү, байкушум. Тенирге шүгүр, экөө бири-бирине ынак жар болчудай. — Алар жокто апам ушинтип божурап калат. Мен тек, ичимен апамын оюн кубаттайм... (А.Т.)

94-көнүгүү. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүлөрүн камтыган өзүнөр тандаган моралдык-этикалык же коомдук-саясий темада чакан текст түзгүлө.

95-көнүгүү. Ээге карата баяндоочтун сан жагынан ээрчибеген учурларына ылайыктуу каалаган темаңарда ой жүгүртүп, оозеки баяндама даярдагыла. Баяндаманын планын түзүп, темасын аныктагыла, башкы оюн жана идеясын тапкыла.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. *И. Абдувалиев, Т. Садыков.* Азыркы кыргыз тили. (Морфология). – Б.: 1997.
2. *Э. Абдулдаев, С. Давлетов.* Кыргыз тили. (Педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби). – Ф.:1986.
3. *И. Абдувалиев, Т. Садыков.* Азыркы кыргыз тили. (Морфология). – Б.: 1997.
4. *А. Иманов.* Кыргыз тили. – Ф.: «Мектеп», 1990.
5. *Т. Аширбаев.* Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. – Б.: Педагогика, 2000.
6. *А. Иманов, А. Сапарбаев.* Кыргыз тили. Синтаксис. Ф., II бөл. «Мектеп», 1988.
7. *И.Б. Бекбоев.* Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Б.: 2004.
8. *С. Давлетов.* Байланыштуу речь. – Б.: 1999.
9. *К.К. Сартпаев.* Кыргыз тилинин окутуунун методикасы.
10. *Х. Карасаев.* Кыргыз орфографиялык сөздүгү. – Ф.: 1980.
11. *Э. Абдуллаев, Д. Исаев.* Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф.: 1984.
12. *Ш. Уринбаева ж.б.* Кыргыз тили. 10-класс. – Т.: 2005.

МАЗМУНУ

§ 1. Тилдин чыгышы жана өнүгүшү	3
---------------------------------------	---

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 2. Стил жана стилистика.....	6
§ 3. Көркөм стиль.....	8
§ 4. Илимий стиль.....	15
§ 5. Расмий иш кагаздары.....	16
§ 6. Публицистикалык стиль.....	25

ФОНЕТИКА ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

Фонема жөнүндө түшүнүк.....	32
§ 7. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна карай бөлүнүшү.....	32
§ 8. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ыгына карай бөлүнүшү.....	34
§ 9. Үндөштүк (сингармонизм) мыйзамы.....	36
§ 10. Үнсүз тыбыштардын өзгөрүшү.	41
§ 11. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн алга жана артка карай окшошуп өзгөрүүсү.....	44
§ 12. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга же артка окшошуп өзгөрүүсү жана алардын жазылышы.....	46

ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

§ 13. Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери.....	52
§ 14. Орфоэпиянын негизги эрежелери.....	56

ЛЕКСИКА ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 15. Сөздүн көп маанилүүлүгү (полисемия).....	60
§ 16. Табу жана эвфемизм.....	63
§ 17. Кыргыз лексикасындагы активдүү жана пассивдүү сөз катмарлары.....	66

§ 18. Кыргыз адабий тили жана жергиликтүү диалектилер менен карымкатышы.....	69
§ 19. Кыргыз ономастикасы анын колдонулушу.....	72

МОРФОЛОГИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 20. Грамматикалык маани, грамматикалык форма жана грамматикалык категория жөнүндө жалпы түшүнүк.....	75
§ 21. Грамматикалык жана мейкиндик жөндөмөлөр.....	77
§ 22. Жакталыш жана анын түрлөрү.....	79
§ 23. Этиштик татаал формалары жана анын жасалышы.....	84
§ 24. Жардамчы этиштердин түрлөрү.....	87
§ 25. Этиштик татаал формалардын түрлөрү.....	89
§ 26. Этиштин өзгөчө формалары.....	96

СИНТАКСИС ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 27. Баш мүчөлөрдүн (ээ менен баяндоочтун) ортосуна сызыкчанын коюлушу.....	101
§ 28. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүүсү: толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү.....	103

**Temirova Maxbuba Alibekovna,
O‘rinbayeva Shahzoda Qayumovna,
Toychubayeva Aysulu Mamatbekovna,
Yunusaliyeva Abiba Anarbayevna**

QIRG‘IZ TILI

O‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinfi uchun darslik

(Qirg‘iz tilida)

1-nashri

Редактору Гулбайра Ералиева

Техн. редактору Елена Толочко

Коркөм редактор Насиба Адилханова

Корректору Гулбайра Ералиева

Компьютерде даярдаган Гулчехра Азизова

Лицензия номери АІ № 163. 09.11.2009. Басууга 2017-жыл 15-августта уруксат берилди. Форматы 70×90¹/₁₆. Times гарнитурасы. Офсеттик басма. Кегли 11. Шарттуу басма табагы 8,19. Эсеп басма табагы 6,24. Тираж 788 нуска. Келишим № 100–2017. Буюртма № 17-602.

Оригинал макет Ўзбекистан басма сөз жана кабар агенттигинин Чулпон атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө даярдалды. 100011, Ташкент, Наваий көчөсү, 30. Телефон: (371) 244-10-45. Факс: (371) 244-58-55.

Ўзбекистан басма сөз жана кабар агенттигинин «O‘zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды. 100011. Ташкент, Наваий көчөсү, 30.

К 96 **Кыргыз тили** [текст]: 10-классы үчүн окуу китеби// Ш. Уринбаева жана башк. Т.: Чулпон атындагы БПЧУ, 2017. – 112 б.
ISBN 978-9943-05-986-3

УЎК 811.512.154(075)
КБК 81.2Қир-922

Окуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты жана фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебин алган кездеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылып жаткандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу жылынын соңунда кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкүчө баалоо критерийлери боюнча толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыралган эмес. Бардык барактары бар жыртылбаган, беттеринде жазуусызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эскирген, бир аз чийилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн бир аз ажыралган, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыралган же бүтүндөй жок, канааттан-дырарсыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип, боёп ташталган. Окуу китеби жараксыз.